Fig. 1. Kirken set fra øst. KdeFL fot. 1994. - *The church seenfrom the east.*

THEM KIRKE

VRADS HERRED

Landsbyen nævnes første gang 1338,[1] da abbeden i Tvis kloster solgte sit gods i Them til Ove Hase. Sognet omtales 1391,[2] da Anders Ovesen (Hvide) til Torup gav to lokale hovedgårde, Hedegård og en i Virklund (jfr. s. 4155), til bispen i Århus; begge gårde var siden og indtil reformationen i bispestolens varetægt.[3] 1524[4] bidrog kirken med 18 mark til Frederik I.s ekstraskat, den såkaldte landehjælp.

Med reformationen kom kirken utvivlsomt i kronens besiddelse, hvilket fremgår dels 1555,[5] da sognepræstens indkomst forbedredes under en nyordning af stiftets kirkelige forhold (det såkaldte klemmebrev), dels ved lønforbedringer i Frederik II.s og Christian IV.s tid.[6]

Ved sin beliggenhed ved en af Hærvejens hovedfærdselsårer led Them og omegn, ligesom så mange andre landsbyer i Midtjylland, stor overlast og afbræk under svenskekrigene i 1640rne og 1650erne.[7] I statens efterfølgende økonomiske genopretningspolitik, som ved salg af kirker tog fart i Christian V.s

Fig. 2. Kirken set fra nord. KdeFL 1994. - *The church seen from the north.*

regeringstid, blev kirken 1687 afhændet til højesteretsassessor Jørgen Ehlers. Han solgte den straks videre til kammerassessor Peder Rasmussen Lime til Farregård,[8] der også havde købt Gjern og Skannerup kirker (s. 3317 og 3347). Fra dennes enke Anna Fischer gik kirken videre til sønnen Rasmus Pedersen Lime,[9] som 1707-43 var stedets sognepræst. Han solgte den 1742[10] til oberst Hans Rudolf Grabow til Urup (Østbirk sogn, Voer herred), og kirken forblev under denne gård til 1773,[11] da den solgtes til ejeren (siden 1767) af Silkeborggård, ritmester Hans Hoff (jfr. †gravkapel).

I en 100-årig periode fulgte kirken herefter denne gård: Fra 1794[12] sønnen, herredsfoged, landsdommer Heinrich Mule Hoff, fra 1804[13] et kompagniskab af ritmester Hans Heinrich Halling på Frisholt (Sahl sogn, Houlbjerg herred) og overkrigskommissær H. P. Ingerslev på Rugård (Djursland). Fra 1805 var Ingerslev eneejer og fra 1823, efter tvangsauktion, staten (administreret af domænekontoret under rentekammeret, fra 1849 et direktorat under finansministeriet, jfr. bl.a. †tagrytter, tårn og inventar); 1872 blev kirken solgt til teglværksejer, proprietær C. J. Wohnsen på Løndal (i nabosognet, jfr. våbenhus og nordfløj).[14] 1884 optræder som ejer gårdmand P. Davidsen og husmand Ole Jensen Gert; fra 1890 var Gert eneejer til 1893, da kirken overgik til Ane Kristine Petersen, enke efter kroholderen i Rye, Jens Petersen (jfr. kirkegårdsport og klokke); derefter blev kirken overtaget af parrets svigersøn Andreas Hansen, der til 1906 var sognepræst i Rye.[15] Den gik over til selveje 1. juli 1926.

1994: Them sogn indgår i Århus stift og ligger i Them kommune, Århus amtskommune.

Kirken ligger centralt i sognet, hvis betragtelige størrelse er et resultat af nedlæggelse allerede i middelalderen af kirkerne i Brande (s. 4145), Tømmerby (s. 4151) og Virklund (s. 4155). Indtil 1984 strakte sognet sig mod nord til Silkeborg, men nævnte år blev distriktet Virklund udskilt som selvstændigt sogn.

Israndslinierne har gået gennem området, hvilket har afstedkommet landskabsformer med tunneldale og hedestrækninger. Pontoppidan[16] karakteriserede jorden som skarp, mens Søren Abildgaard og andre[17] bringer længere beretninger om egnens geologiske beskaffenhed og særlige dyrkningsmetoder.

Fig. 3. Kirken set fra sydøst. KdeFL 1994. - *The church seen from the south-east.*

Kirken er placeret på toppen af en øst-vestgående rygning og har tidligere ligget midt i landsbyen (fig. 44), syd for den 1968 nedrevne skole. Før en brand 1861 dannede den firlængede †præstegård skel på nordre del af kirkegårdens østside, hvor et yngre stuehus i dag fungerer som sognegård, mens en ny præstebolig er bygget længere sydpå.

Kirkegården er i nyere tid i flere omgange *udvidet* mod øst,[18] mens udstrækningen mod de andre verdenshjørner i alt væsentligt svarer til tilstanden på fig. 44. *Hegningen* har forskellig beskaffenhed på de fire sider: Mod øst er der i forbindelse med udvidelserne opsat cementafdækket, indvendig pudset brudstensmur, på de andre sider er der på grund af terrænfald støttemure af brudsten og her ovenpå: I nord en hæk på vestre halvdel, raftehegn på den østre, i vest tjørnehæk og klippede elm, i syd tjørn og lind, som har afløst elm. Tidligere udgjordes hegnsmuren af stengærde, som nævnes første gang 1725[19] med bemærkning om, at det fornylig var blevet lagt op. Ved midten af forrige århundrede begyndte man at tale om omsætning af hele diget.

Den kraftige støttemur på vestsiden, mod hovedgaden, er opført 1912[20] i sammenhæng med tre af kirkegårdens nuværende fem *indgange.* Det er dels den tofløjede hovedport midtpå, i forbindelse med en brolagt trappe, der leder fra gaden op til kirkegårdens niveau, dels en låge yderst i hver ende, hvor den danner et afskåret hjørne. Disse tre indgange er udformet med jerngitterfløje mellem rødstenspiller med pyramidalske, korskronede cementafdækninger (nu ændret ved hovedporten). Med fordybede versaler læses på en kalkstensplade (26 x 32 cm) på portens nordre pille: »Aar 1912 rejstes denne kirkegaardsmur af fru Petersen, Ry« (jfr. s. 4110). De to øvrige indgange sidder i øst: I midten, i tilknytning til forplads over for den ældre præstegård, mellem to udvidelsesafsnit, er der en tofløjet jerntremmeport mellem cementafdækkede rødstenspiller, og en tilsvarende låge er anbragt i den nye afdeling nær kirkegårdens sydøstre hjørne.

Indgangene omtales tidligst 1672,[21] da porten manglede lås, og de murede »stetter« var brøstfældige. Sammenholdt med synets bemærkninger i 1700rne, og set i lyset af senere forhold, synes der i vest at have været en teglhængt, *muret †portal* foruden to, ligeledes murede låger, hvori der lå *†riste;* disse er sidste gang nævnt 1727.[19] Formentlig var porten kombineret med den ene låge, mens den anden sad i østsiden ved præstegården, antagelig på samme sted som den ovennævnte, nuværende. 1843 betegnedes vestre indgang som den store stakitport, og nogle år senere fremkom et ønske om en låge i nordsiden, da der var en »vandring fra skolen ad gaden til porten«.[22] 1872[23] skulle denne låge fornyes.

Bygninger på kirkegården. Det teglhængte og murede, hvidkalkede ligkapel i nordsiden, tæt ved det ældre østhjørne, er vistnok opført 1926 efter tegning af Viggo Norn, toiletafdeling tilføjet 1947. Rentekammeret resolverede 1825 angående tre †huse »på kirkens fortov« (jfr. fig. 44), som der »intet betaltes af«, at det ene, der var til ulempe for hegnet, straks skulle rives ned, mens de to andre, der beboedes af fattigfolk, foreløbig kunne blive stående.[24]

1856[25] indledtes arealets planering. Den nuværende træbeplantning består af spredte birke og linde, mens der på udvidelsesafsnittet i sydøst er sat eg. Mellem østre port og våbenhuset strækker sig en allé af unge hanesporetjørn.

BYGNING

Kirkens ældste dele er kor og skib, der vel er opført omkring år 1200, og hvortil der i tidens løb er gjort en række tilføjelser. I senmiddelalderen, dvs. i årtierne på begge sider af 1500, er der indbygget hvælv i kirken og ved skibets vestgavl rejst et tårn. Dettes øvre del blev revet ned 1775, og skibets tag forlængedes hen over tårnunderdelen. Efter en periode med †tagrytter ved vestgavlen, opsattes det nuværende, ottekantede tårn med spir 1865. Et længe næret ønske om udvidelse af kirken af hensyn til den voksende menighed blev imødekommet 1874 med tilbygning af den nordgående sidefløj. Samtidig opførtes våbenhuset, der afløste et ældre, der antagelig stammede fra reformationstiden. Et †begravelseskapel fra sidste halvdel af 1700rne på kirkens nordside er nedrevet 1824. Orienteringen afviger lidt mod syd.[26]

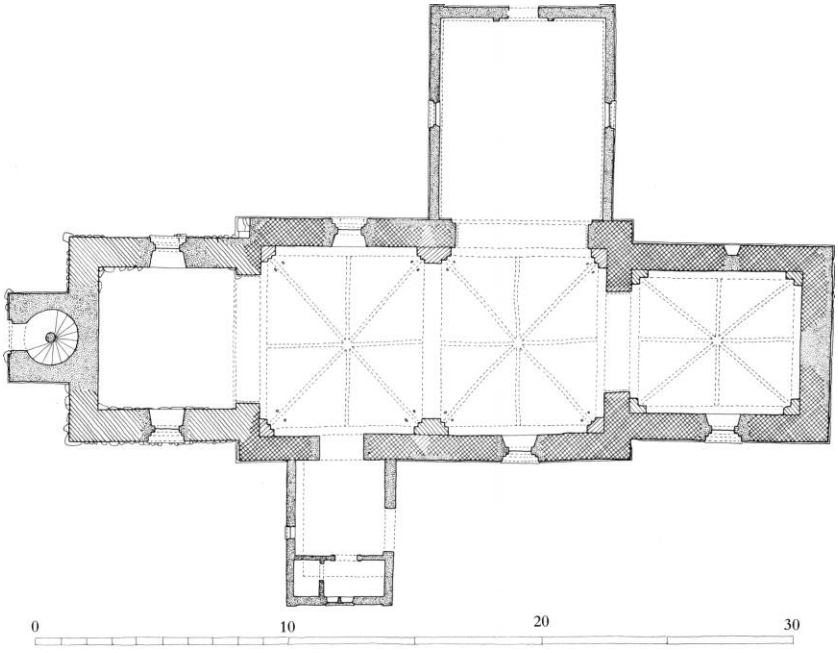

Fig. 4. Grundplan 1:300. Målt af Cathrine Gerner og Fl. Aalund 1986, tegnet af KdeFL 1994. - *Ground-plan.*

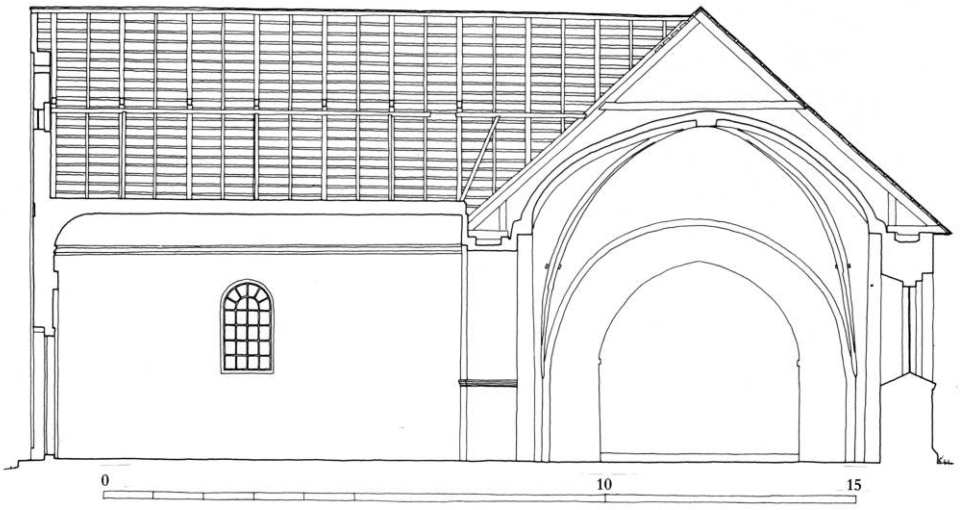

Fig. 5. Snit i nordfløj og skib, set mod øst, 1:150. Målt af Cathrine Gerner og Flemming Aalund 1986, tegnet af KdeFL 1994. - *Section of north wing and the nave.*

Afsætning. Udvendig har koret samme bredde og længde, og skibet er proportioneret således, at dets bredde forholder sig til længden omtrent som 1 til √3

Materiale og teknik. De oprindelige afsnit, kor og skib, er på skråkantsokkel opført af fint tildannede granitkvadre udvendig, indvendig af marksten. Alle facader er omsatte og temmelig reparerede, men stadig er skiftegangen gennemløbende fra kor til skib, bortset fra de tre øverste lag. Højden af de fire nederste skifter er 53, 37, 35 og 30 cm.

Triumfgavlen og korgavlens bagside er også af rå kamp, begge steder omhyggeligt henmuret i vandrette lag; stenstørrelsen er mindre i skibet end i koret. Førstnævnte sted iagttages teglstumper i den udglattede mørtel. Den øverste del af triumfmurens gavltrekant er udført med munkesten i munkeforbandt og er muligvis en ændring i forbindelse med hvælvslagningen; ligeledes den fladbuede, 56 cm brede passage, der forbinder de to lofter og overdækkes med halvstensstik.[27]

Af oprindelige enkeltheder er næsten ingen i behold. Søndre *indgang* er kraftigt udvidet, og den nordre, der foroven er spoleret af et nyere vindue, er tilmuret, men skimtes med usikkerhed udvendigt. Et temmelig rustikt, tagformet *tympanon* (fig. 7) af rødbrun granit, som i dag står på kirkegården og tidligere sad indmuret forneden i nordfløjens gavl, anses på stedet for at stamme fra norddøren.[28] Den noget maltrakterede, oprindeligt nok femsidede blok,[29] der i en periode må have været udsat for en hårdhændet behandling, måler nu op til 61 x 125 cm og er dekoreret med et konturhugget centralt kors, der står på et ca. 110 cm langt bånd, dannet af en tovstav mellem to rundstave. Korset er inden for sin kontur udfyldt med skrå linier, der leder tanken hen på tovstave og står i relation til de lodrette bånd, der i begge sider kanter korsstammen.

I korets nordside er i tilmuret stand et *vindue,* der i facaden aflæses som en rundbuet niche (131 x 72 cm). Desuden er der fem rektangulære *overliggere,* som er flyttede fra deres oprindelige plads: Tre sidder indmuret umiddelbart over sylden i vestafsnittets sydside, og to indgår i terrassen på østsiden af den ældre præstegårds stuehus.[30]

Hvad angår kirkens *indre,* røber det hvidtede puds, som i tagrummet observeres på triumfvæggen, at det træloft, som eksisterede i skibet forud for hvælvene, har haft synlige bjælker.

Ændringer og tilføjelser. I perioden før reformationen, dvs. i årtierne omkring år 1500, blev kir-

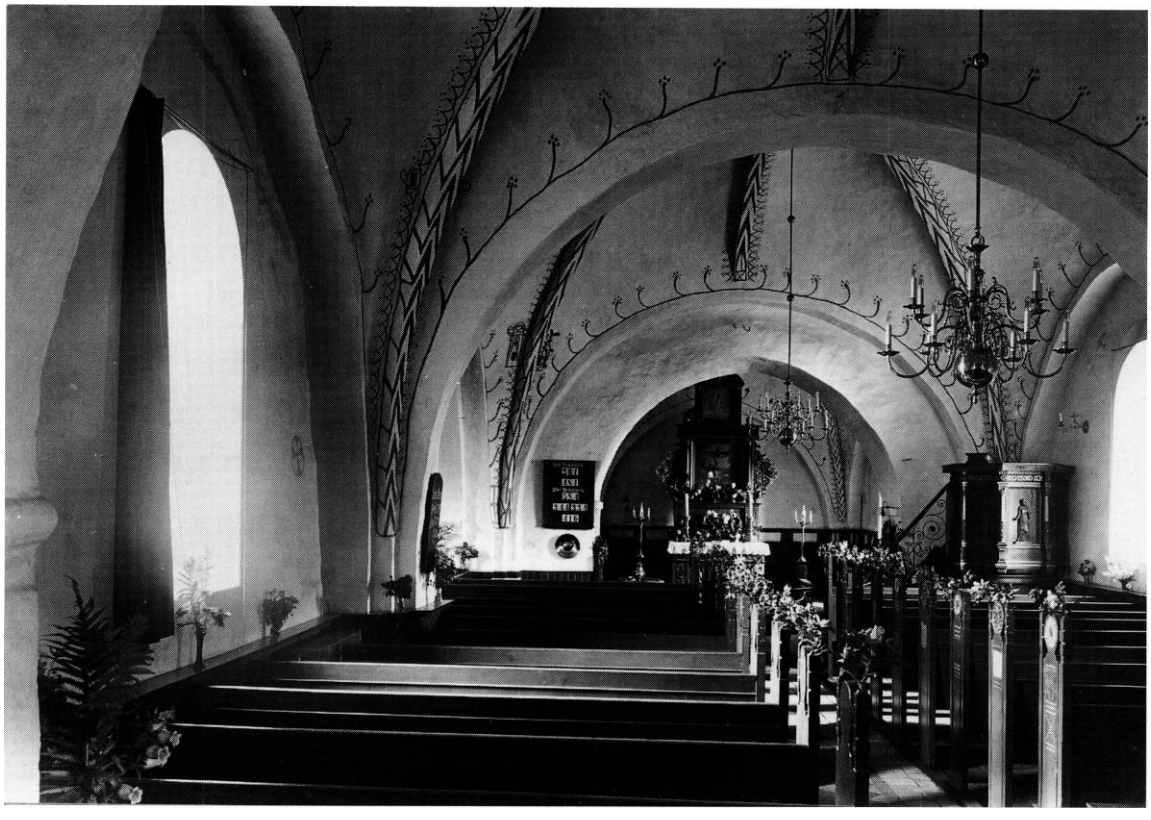

Fig. 6. Indre, set mod øst. Victor Hermansen fot. 1938. - *Interior to the east.*

ken, ligesom det var tilfældet de fleste andre steder, genstand for en række om- og tilbygninger, der afgørende ændrede dens karakter. Der muredes hvælv i kor og skib, og et tårn blev rejst ved kirkens vestre ende. Formentlig blev også det nedennævnte †våbenhus bygget i samme tidsrum.

Hvælvene er i store træk ens; alle tre fag bæres af murede piller i hjørner og ved vægge og er ottedelte med retkantede halvstensribber. Dog observeres der sådanne mindre afvigelser mellem de to bygningsafsnit, at hvælvarbejdet må antages udført af to forskellige murersjak. Formentlig er overhvælvningen, som vanligt, først etableret i koret; i forhold til den gængse disposition savner pillerne her et fremspring i de indadgående hjørner. Alle ribber har brede overribber, og i hvert fald i den nuværende tilstand ses ingen afløbshuller. Sådanne er der til gengæld i skibet, endda et par i hvert hjørne.[31] Gjordbuen er usædvanlig bred, og dens overside synes at have haft trinsten. Det vestre fags nordvestre ribbe bevarer en rest af en bred overribbe med trinsten, men den lem, man kunne forvente i tilknytning hertil (jfr. f.eks. Tønning, s. 4047), synes ikke at have eksisteret.

Kirkens vestafsnit er som nævnt en rest af et senmiddelalderligt *tårn,* hvis øvre stokværk blev revet ned 1775. Om de forsvundne etager savnes oplysninger udover, at tårnet havde kamtakkede gavle, der vendte mod øst og vest, og at det i følge præstens omtale efter nedbrydningen »tilforn var temmelig højt«.[32] Grundplanen godtgør, at tårnet har været ret kraftigt, og det bevarede murværk viser, at det på en syld af store kampesten, der træder frem på de tre frie sider, var opført af munkesten i munkeforbandt. I facaderne indgår en del granitblokke, bl.a. nogle af de ovennævnte vinduesoverliggere. De almindelige kvadre må nok stamme fra skibets

vestgavl, der ved tårnets opførelse blev delvis nedbrudt. Tårnets østmur har hvilet på denne gavl.

Nedbrydningen af de øvre etager har medført nogen reparation af tårnrummets murværk. Hertil slutter sig, at i nordsiden har tilføjelse og den efterfølgende fjernelse af det nedennævnte begravelseskapel forårsaget betydelig fornyelse afsåvel facade som væg; i de andre sider har dels opførelsen af det eksisterende tårn, dels vinduet i sydsiden afstedkommet omfattende forstyrrelser. Det synes dog ikke at kunne udelukkes, at rummet i det mindste har været udstyret med forlæg til hvælv. Før det nuværende tårn blev bygget, var der foruden vindue i syd også et i vest (fig. 10). Sammenholdt med andre, samtidige tårnrum må det antages, at der fra begyndelsen har været vindue mindst et af stederne.

Tårnet nævnes første gang 1616 i forbindelse med ønske om en ny †klokke (s. 4135). 1672[21] konstaterede man revnedannelser og påpegede behov for reparation, også af tegltaget. Syn år 1700 og i samme århundredes første årtier iagttog ligeledes revner, men 1725 kunne tilstanden beskrives som god efter reparation det foregående år »særligt hele overdelen med tømmer, spær og lægter, da det har været nede og er blevet opsat igen«. 1747 »nyopmuredes« det sydvestre hjørne.[19]

Herefter fremgår det, at ejeren af Silkeborggård, ritmester Hans Hoff, der netop havde købt kirken (s. 4110), 1775 lod tårnets øvre del nedbryde. Provsten, der må have kendt til det samtidige begivenhedsforløb i Træden (s. 4083), indberettede sagen til biskoppen og oplyste, at han havde pålagt kirkeejeren at genopføre tårnet, såfremt han ikke kunne fremlægge en kgl. tilladelse til indgrebet.[33] Sagen døde imidlertid ud, og klokken blev placeret på vestgavlen under et »skur« (afdækning).

1827,[34] efter at kirken var erhvervet af staten (s. 4110), nævnes ønsket om et lille klokkespir over vestgavlen, for at ringningen bedre skulle kunne høres ude i sognet. Endnu 1840 var der ingenting sket, men nogle år efter opsattes efter tegning af Ferdinand Thielemann den lille, tømrede og blyhængte *†tagrytter,* der ses på fig. 10. Årstallet 1843 læstes i dens †vindfløj (s. 4121).[35] Spirets konstruktion var dog mindre heldig, og der var til stadighed problemer med indtrængende regnvand. Den kgl. bygningsinspektør L. A. Winstrup undersøgte sagen og indstillede til finansministeriet, at der opførtes et muret tårn, som kun ville blive ubetydeligt dyrere end den påkrævede, nødvendigvis omfattende reparation; desuden påviste han, hvordan andre, specificerede mangler og behov på samme tid kunne imødekommes.

Forslaget blev akcepteret, og efter en udsættelse på grund af krigen opførtes 1865 efter Winstrups tegning (fig. 10) det eksisterende, velformede *tårn,*[36] der blot rummer en muret vindeltrappe op til kirkens loftsrum. I det ydre er tårnet ottekantet over en kasseformet underdel, hvis højde svarer til tagfodslinien på kirkens vestafsnit; forneden i vest sidder den fladbuede indgang i spidsbuet spejl. Tårnets polygonale del, der kan være inspireret af lignende tårne fra reformationsperioden,[37] er forsynet med et glamhul mod hvert verdenshjørne foruden et vindue på vestsiden. Over en muret, elaboreret gesims krones bygningen med et opskalket pyramidespir, der oprindelig var tækket med skifer; ved kirkens hovedistandsættelse 1968 blev spirets tømmer fornyet, og der oplagdes bly ligesom på den øvrige kirke.

Det nette, murede *våbenhus,* hvis gavl smykkes med frise af stigende rundbuer kombineret med hjørnelisener, er rejst 1873 på samme sted foran kirkens syddør som dets nedenfor omtalte forgænger. Da byggeriet gik i gang, havde øn-

Fig. 7. Tympanon (s. 4113). NE fot. 1992. - *Tympanum, probably from the church, now placed outside.*

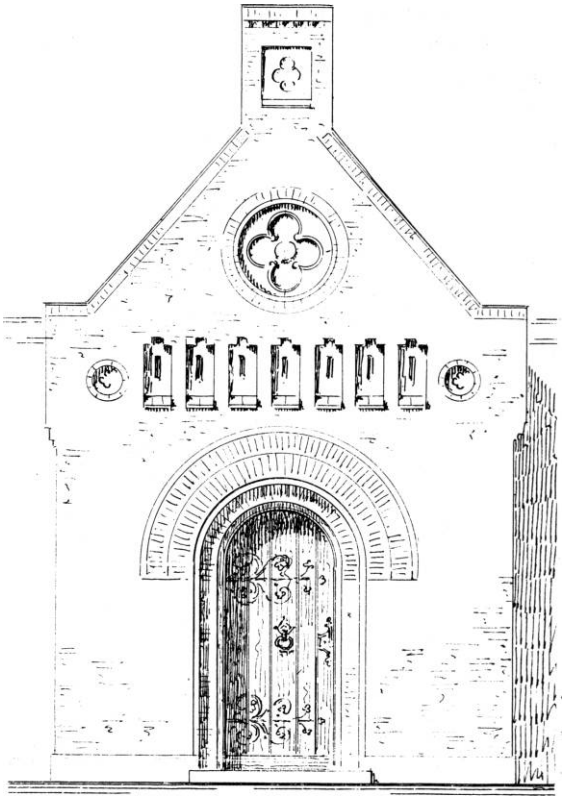

Fig. 8. Ikke benyttet forslag til våbenhus, V. Th. Walther 1867 (s. 4116). LA Vib. - *Proposal for porch.*

sket om fornyelse været fremført i en årrække med forskellige argumenter. Sogneboerne med præst og provst i spidsen gjorde bl.a. gældende, at våbenhusdøren var så snæver (ca. 90 cm), at der altid var stor trængsel ved afslutningen af de kirkelige handlinger; derfor havde folk fået for vane at bryde op nogen tid, før gudstjenesten var forbi. Alternativt havde man anmodet om at måtte flytte døren fra gavlen til østsiden af hensyn til træk. Kgl. bygningsinspektør V. Th. Walther, der udtalte sig i sagen og projekterede et forslag til nybygning (jfr. fig. 8), mente ikke, at nævnte ulempe kunne afhjælpes ved den foreslåede foranstaltning og bemærkede i øvrigt, at også en udvidelse af kirken var urimelig.

På sognets ønskeseddel stod også opstilling i våbenhuset af løse bænke, der i påkommende tilfælde kunne tages ind i kirken til supplering af siddepladsernes antal.[36]

1872 skilte staten sig af med kirken (s. 4110), og det indgik i salgsbetingelserne, at den nye ejer påtog sig våbenhusets fornyelse og kirkens udvidelse. Det nye våbenhus, som synet 1873[23] var godt tilfreds med, er noget større end det gamle, og navnlig adskiller det sig fra forgængeren ved at have den brede indgang placeret på østsiden. Desuden rummede det et »aftrædelsesværelse« for kirkekoner (hvor der siden 1968 er magasin og toilet).

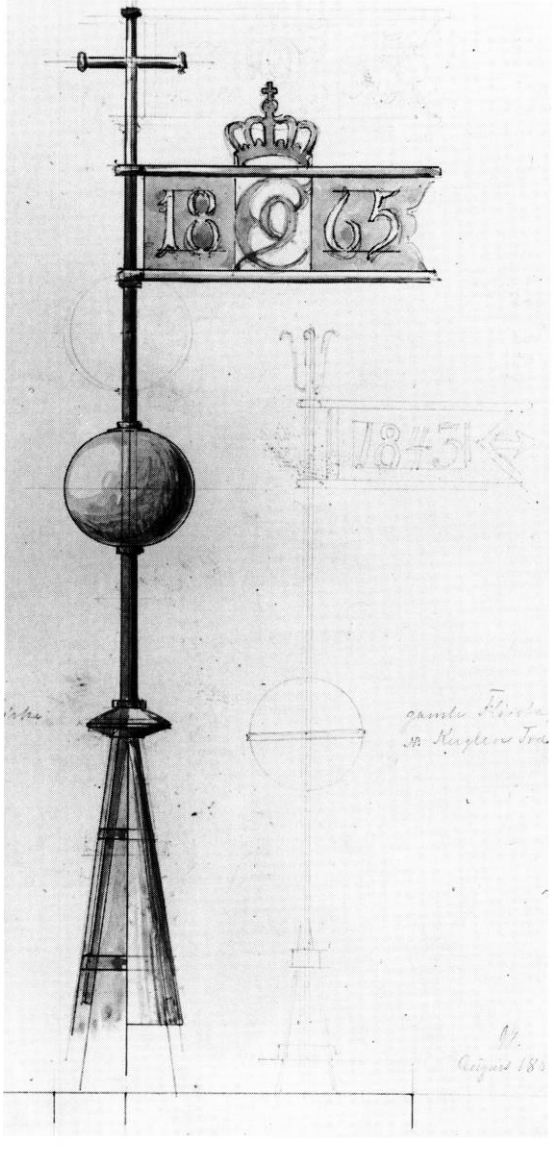

Fig. 9. Projekt til nuværende vindfløj og tegning af den forrige (s. 4121). L. A. Winstrup 1865. - *Drawing of the present and the former weathervane.*

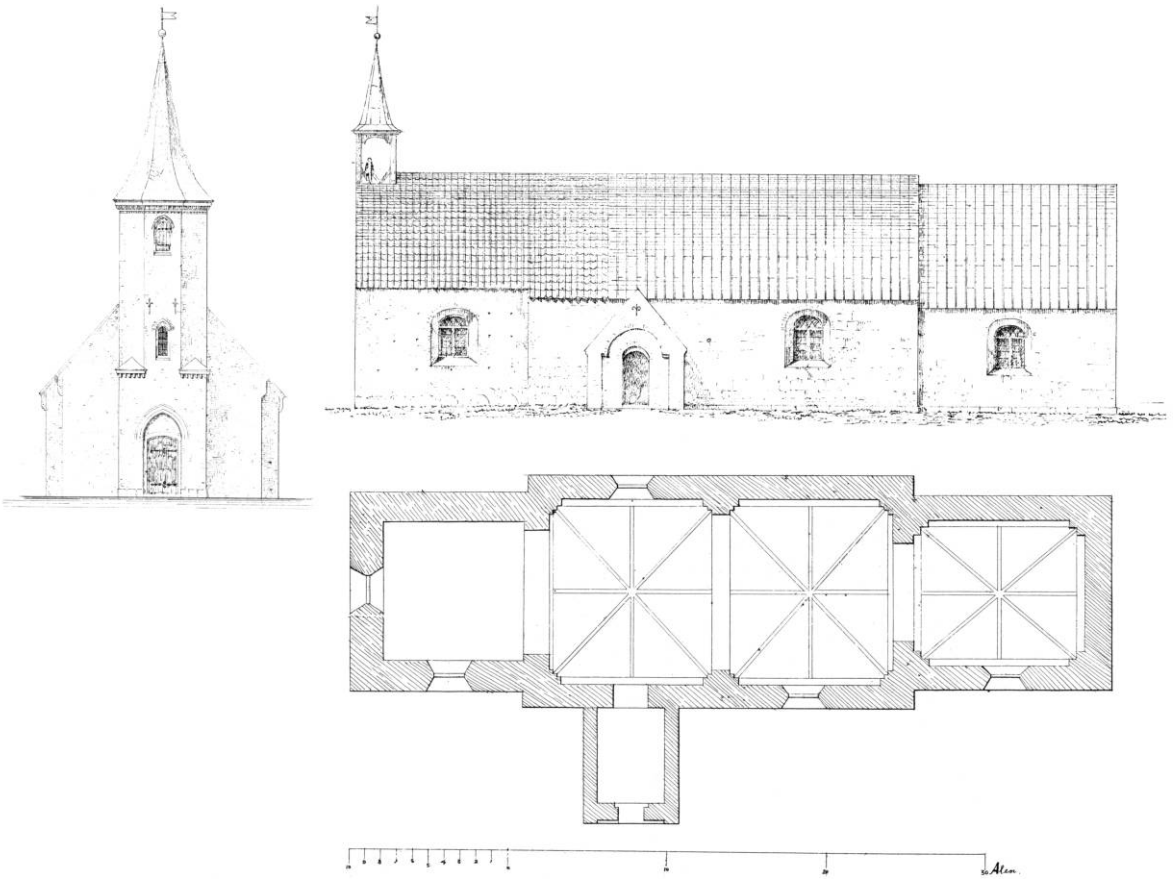

Fig. 10. Forslag 1865 til tårn (s. 4115) og opmåling 1863 af sydfacade (†våbenhus (s. 4117)) samt grundplan, 1:300. L. A. Winstrup. - *Proposal for the tower 1865, elevation of the south facade and the ground-plan as in 1863.*

Det ældre *†våbenhus,* der år 1700 burde kalkes, og som 1747 beskrives som grundmuret,[19] har antagelig været senmiddelalderligt. Det havde ingen vinduer, men modtog lys gennem en glug i tegltaget. Den rundbuede døråbning havde 1863 (jfr. fig. 10) indvendig fals, mens døranslaget på dette tidspunkt nok har været hugget bort. Bygningens mest bemærkelsesværdige enkelthed har været gavlens udformning med hjørnelisener forbundet med en stor rundbue. Det lader sig ikke længere afgøre, om dette træk var oprindeligt, eller om det som i Tønning (s. 4049) var resultatet af en omdannelse.

Bygningen er nævnt første gang 1672,[21] da kirkens tilstand efter svenskekrigene blev fremlagt på tinge. Det fremgår da, at våbenhuset havde en *† tagrytter,* benævnt lille tårn, som skulle repareres med 800 spån.

Nordfløjen er opført 1874, som det bl.a. fremgår af årstallet med jerncifre på gavlen. Den er det konkrete resultat af en mangeårig indsats for forøgelse af antallet af siddepladser, første gang nævnt 1797.[21] Efter statens overtagelse af kirken kan forløbet følges i en usædvanlig grad, som her kun skal refereres i hovedtræk.

En central skikkelse i sagen var den initiativrige og visionære inspektør ved Silkeborg gods (1830-50), justitsråd J. H. Bindesbøll,[38] der i loyalitet over for rentekammeret bestræbte sig for at holde alle udgifter nede. Skiftende godsforvaltere, der nok havde mere føling med de lokale forhold, gjorde sig ved provstesynene til talsmand for sognets ønsker. Ovennævnte Thielemann, der i 1840rne havde private opgaver i Århus og omegn, udarbejdede 1843 som konduktør i det statslige bygningsvæsen et forslag

Fig. 11. Indre, set mod vest. NE fot. 1993. - *Interior to the west.*

til kirkens udvidelse med to korsarme. Da Bindesbøll kunne påvise projektets mangler, udkastede en nytiltrådt forvalter tanken om at afløse koret med en stor Pantheonlignende rotunde. Bygningsvæsenets chef, professor Jørgen Hansen Koch, kom 1848 sammen med en ny, ung konduktør, arkitekt Leth,[39] til Silkeborg og holdt møde ved kirken med præsten og forvalteren. Han afviste ideen om en kuppelbygning og lovede, at Leth ville udarbejde et nyt forslag. Efter at godsinspektørens bror havde overtaget det jyske bygningsinspektorat, fremstillede han en plan for en generel istandsættelse,[40] og før han atter forlod Jylland, havde man påbegyndt arbejdet, der angik kirkens indre og navnlig en ommøblering (s. 4133). Hermed var imødekommet den mest udtalte pladsmangel. Med det hastigt stigende indbyggertal i det store sogn, hvor kirkegængerne ofte kom langvejs fra og havde behov for en siddeplads under gudstjenesten, var det dog påkrævet med en egentlig udvidelse. Til trods for at ministeriet havde konstateret et pænt og stabilt overskud på kirkens regnskab, udskød man opgaven og solgte den som nævnt med den klausul, at der skulle opføres en udbygning.[35]

Med ministeriets tilladelse blev byggeriet udsat til 1874, da det gennemførtes i løbet af sommeren.[41] Ligesom Wohnsen (s. 4110) i sin tid havde leveret murstenene til tårnet fra sit teglværk i Addit, har han som kirkeejer utvivlsomt sikret sig stenleverancerne til sine »egne« tilbygninger. Det fremgår ikke, hvem der udførte tegningerne, men våbenhus og nordfløj er særdeles

Fig. 12. Indre, set mod øst. NE fot. 1993. - *Interior to the east.*

beslægtede, bl.a. ved gavlenes dispositioner, og har utvivlsomt den samme ophavsmand.

Den enkle, grundmurede fløj, der oprindelig stod i blank mur af røde sten, er udført i krydsforbandt og tækket med skifer, ligesom den øvrige kirke var blevet det nogle år forud. Indvendig er det spartanske rum, der åbner sig mod skibet over for prædikestolen, udstyret med pudset loft over en kraftig hulkel, akcentueret med en profileret gesims. Synet 1875 gav udtryk for stor tilfredshed med den »smagfulde« tilføjelse, der var forsynet med »to jernvinduer af samme størrelse og form som de øvrige i kirken. I baggrunden en niche, hvor er anbragt et kors«.[22]

Gavlens dør er sat ind i 1890erne, og 1959 ønskedes dens fløje fornyet.

Det *Hoffske †begravelseskapel,* der lå på kirkens nordside, er tidligst omtalt 1803,[19] da en fjæl var løs. Synet 1817[42] konstaterede, at tagrenden mellem skibet og »begravelsen« ikke kunne »vise vandet ud over muren, som derved fordærves«. 1823[43] var kapellet meget forfaldent, og det følgende år, efter staten havde overtaget kirken, blev det revet ned. Udover lokaliseringen til nordsiden omtales beliggenheden ikke, men tilmuringer og spor efter åbning i vestafsnittet må betyde, at kapellet har ligget her. Skibets ødelagte nordvestre hjørne, der står som et ejendommeligt fremspring, støtter antagelsen og synes at samstemme med ovennævnte synsnotits.

Der foreligger ikke oplysninger i øvrigt om bygningen, ikke engang om dens opførelsestidspunkt. Som begravelsessted for med-

lem (mer) af familien Hoff må byggeriet imidlertid have fundet sted efter 1773, da ritmesteren købte kirken (s. 4110). Det er usikkert, om der har været en sammenhæng mellem den ovenfor omtalte nedrivning af tårnets top og kapellets opførelse, eller om det måske blev rejst i forbindelse med landsdommerens overtagelse af kirken fra faderen 1794[44] (jfr. dog nedenfor).

Efter reformationen har bygningsarbejdet i øvrigt taget sigte på den almindelige *vedligeholdelse.* Udover behov for tagudbedring fremgår det 1672,[21] da istandsættelse omtales første gang, at skibets nordøstre hjørne måtte repareres. Der nævnes renoveringer 1725 og 1735, og provsten noterede 1775, at kirkeejeren, ritmester Hoff, samtidig med den ovenfor skildrede nedbrydning af tårnets øvre del havde »gjort en anseelig reparation«.[19] Efter sønnens overtagelse af kirken begyndte det øjensynlig at knibe med vedligeholdelsen; der foreligger fra slutningen af 1790erne beretninger om, at han lod byggematerialer bringe til kirken for at berolige synet, der gentagne gange beskrev kirkens tilstand som miserabel. Nogen tid efter blev materialerne fjernet, uden at noget var sket.[45] Antagelig som forberedelse til salg gennemførtes dog en hovedreparation 1803,[19] men 1807[46] bemærkede synet atter betydelige mangler. Efter statens overtagelse 1823 iværksattes en istandsættelse;[42] i 1840rne indberettede provsten, at kirken »manglede hyggelighed«, og at den var den mest brøstfældige og slettest vedligeholdte i Vrads og Tyrsting herreder.[35] Karakteristikken skal utvivlsomt forstås på baggrund af de ovenfor omtalte udvidelsesbestræbelser. Som nævnt gennemførtes 1850-51 en hovedistandsættelse efter M. G. Bindesbølls tegning; ved denne lejlighed blev vestafsnittets loft pudset og hvidtet (afløst af ferniserede brædder 1897[22]).

I perioden var der gentagne gange problemer med skibets nordmur, hvorfor som afstivning opsattes et par *†piller,*[47] der fjernedes i forbindelse med tilbygningens opførelse. Den seneste restaurering er under ledelse af Aksel Skov og Aage Kristensen gennemført 1967-68, og 1990 forestod Hans Vinther, Brædstrup, en istandsættelse af nordfløjen.

Gulvene består efter de ovennævnte restaureringer af gule, kvadratiske teglfliser; i koret er bevaret et parti af den ældre belægning af gule, ottekantede teglfliser, der i mønster er kombineret med kvadratiske, vekslende røde og blå. Et centralt felt i våbenhuset er udført med røde og blå fliser. Gulve nævnes første gang 1685-86,[48] da der skulle lægges et nyt af mursten. Ved midten af forrige århundrede lå der i gangen og i koret »gule stenfliser«, i stolestaderne og foran alteret træ. På synets foranledning fornyedes gulvet i 1890erne med farvede fliser i mønster.

De smukt murede, udvendig rundbuede og falsede *vinduer* i kirkens ældre dele er udformet af Winstrup, har stel fremstillet af jernstøber Zeltner og er indsat 1867-68[49] som afløser for et sæt af træ fra 1842,[35] tegnet af Thielemann (jfr. fig. 10).

De indmurede overliggere i vestafsnittet (s. 4114) godtgør, at der senest omkring år 1500 og formentlig i sammenhæng med overhvælvningen er foretaget ændringer ved nogle af vinduerne. Første gang vinduer omtales er 1682-83[48] i anledning af en øjensynlig generel istandsættelse: Et i nordsiden og de to »store« (det ene ved prædikestolen, det andet i vest) blev forbedret (tårnrummets dog samtidig halvvejs tilmuret), og der indsattes »et nyt vindue ved pulpituret«. Siden omtales reparationer 1715[19] og 1819,[42] og som forspil til den ovennævnte udskiftning beskrev godsinspektør Bindesbøll 1841 vinduerne som gamle og blyindfattede.[35]

Tagene er siden hovedistandsættelsen 1967-68 blyhængte pånær nordfløjens, hvis skifer er fornyet 1990. Tagmateriale nævnes tidligst 1672,[21] da der i hvert fald på skibets sydside lå bly. Frem til begyndelsen af forrige århundrede ser det ud til, at kor og skib var blytækkede, mens tårn (før 1775) og våbenhus var teglhængte. Stentag, vistnok på vestafsnittet, nævnes første gang 1817,[42] og en halv snes år senere[34] udskiftedes noget bly med tagsten, hvorved må være frembragt den tilstand, som fremgår dels af en beskrivelse 1853,[50] dels af fig. 10. 1866[36] lagdes der alle steder skifer svarende til materialet på det netop færdiggjorte tårn.

Tagværkerne er overalt nyere eller nye, undtagen i koret, hvor der er bevaret en del ældre egetømmer; ved nogle af samlingerne mellem spær og hanebånd er anvendt de fra andre af egnens kirker kendte konsoller, der her er rette og sat skråt (jfr. senest Tønning, s. 4052).

Opvarmning nævnes første gang 1883, da man hos Stallknechts Jernstøberi i Horsens indhentede tilbud på en †ovn til opstilling i den østre ende af skibet.[51] Ved midten af 1920rne fandt synet kakkelovnen brøstfældig og foreslog opsat et †varmeværk, der 1929 var på plads. I forbindelse med hovedrestaureringen 1967-68 installeredes centralvarme.

Efter de seneste renoveringer står kirken i dag hvidkalket inde og ude; med undtagelse af den skiferhængte nordfløj er alle tage blytækkede. Våbenhusets bjælkeloft er hvidmalet.

Vindfløjen (fig. 9) på tårnet er udformet af Winstrup og bærer Christian IX.s kronede navnetræk, flankeret af det delte årstal 1865. Et ønske om istandsættelse nævnes i synsprotokollen 1962. På †tagrytteren (s. 4115) sad en †fløj, tegnet af Thielemann og forsynet med årstallet 1843. Kuglen på stangen var af træ (fig. 9).

KALKMALERIER

1903 undersøgte Eigil Rothe fremkomne spor af kalkmaleridekorationer fra senmiddelalderen i kor og skib. Det følgende år afdækkede og istandsatte dekorationsmaler Frantz Hansen, Ålborg, såvel hvælvdekorationerne som en Mariafigur på korbuens nordre vange. Derimod overkalkedes både enkelte rester af †figurmaleri på hvælv og vægge (jfr. nedenfor) og en nyfundet mandsfigur på korbuens søndre vange. 1927-28 istandsatte Harald Borre de tilstedeværende kalkmalerier, og 1968 foretog Robert Smalley en rensning af Mariafiguren samt afdækning og restaurering af den korresponderende mandsfigur på korbuens søndre vange.

1) Fra *1500-20* er den enkle hvælvdekoration i *kor* og *skib,* lidt forskellig i de to afsnit, men antagelig stort set samtidige. Farverne er de vanlige, vekslende rødbrune og gråsorte. Korets ribber er malet med små, tætsiddende sparrer i siksak over de tre sider, og alle ribber er ledsaget af egnens ofte sete krydsende halvrundbuer med enten tre prikker eller lille kugle over spidserne. Buernes forløb er markeret af en streg, hvorfra vokser stængler, der ved skjoldbuerne bærer prikblomst, ved gjordbuerne en lille, hjerteformet blomst, sort med rød kontur. I hvælvtoppen en lille, seksbladet roset.

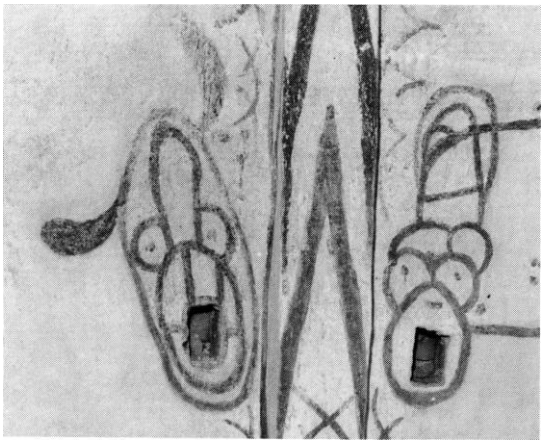

Fig. 13. Kalkmalede dekorationer, fra 1500-20, omkring hvælvhuller i skibets østligste fag, sydøstre hjørne (s. 4121). NE fot. 1993. - *Mural decorations c. 1500-20 around vault-holes in the eastern bay of the nave.*

Skibets to fag har ensartede dekorationer med varierende farver. Ribberne har på forsiden sparrer med langt udtrukne spidser, siderne skråstreger eller vinkler, og alle ribber er ledsaget af det sædvanlige buemotiv med tre prikker. Skjold- og gjordbuernes ledsagestreger bærer her stængler med småprikker. Toprosetterne svarer til korets, vestfagets blade er dog gråsorte med røde konturer. Omkring alle otte hvælvhuller i fagenes svikler er skødesløst tegnede rammer, mindst og enklest i vestfaget, i østfaget mere fantasifulde, maske- eller huslignende (fig. 13).

Et *indvielseskors,* formodentlig samtidigt med hvælvdekorationen, er malet på nordvæggen i skibets vestfag. Det er et rødbrunt Georgskors, 28-29 cm i tvm. malet 215 cm over nuværende gulv.

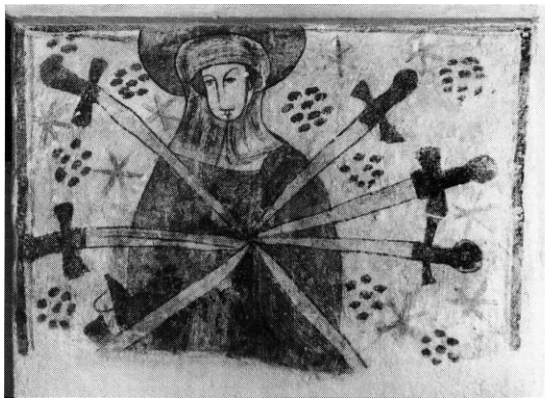

Fig. 14-15. Kalkmalerier, fra 1500rnes 1. trediedel, på korbuens vanger. I nord Maria som smertensmoderen, i syd en mand, Kristus? (s. 4122). NE fot. 1993. - *Mural paintings from the lst third of the 16th century on the soffit of the chancel arch. North, the Virgin Mary as the Mother of Sorrows; south, a man (Christ?).*

2) I *1500rnes 1. trediedel* er malet to figurer på korbuens vanger i dennes fulde bredde og lige under vederlagsbåndene. På de tre øvre sider er de afgrænset af en dobbeltstreg i rødbrunt og gult, hvorimod det nederste parti af begge er ødelagt og nu overhvidtet. I nord ses en fremstilling af *Maria som smertensmoderen* (fig. 14), hvis hjerte er gennemboret af syv sværd symboliserende hendes medlidelser med sønnen,[52] et motiv der genfindes bl.a. i Tørring (Vrads herred) og Skivholme (s. 1952). Den summariske skikkelse er tegnet med en rødbrun konturstreg. Maria er iført rødbrun kjole og gulbrun kappe samt hvidt hovedtøj, der kun lader lidt af det brune hår synligt. Den store glorieskive er gulbrun. Sværdene har rødbrunt fæste, et enkelt har blodrille.

I syd er fremstillet en tilsyneladende kronet, skægløs og gloriesmykket *mand* (fig. 15), måske *Kristus* som konge, iført fornem, brunlig kappe med hvid, rødprikket bræmme (hermelin?) over den gulbrune kjortel. Højre udstrakte hånd ses foran et højt, krydsskraveret motiv, muligvis et vindue. De to personer har ganske ens, grove ansigtstræk tegnet med rødbrun streg, lang næse og øjenbue i ét, små øjne og dobbeltstreg på overlæben.[53] På begge figurers hvide baggrund er sjusket malede, gule stregstjerner samt (i nord) rødbrune prikblomster og (i syd) skiver.

†Kalkmalerier, formodentlig samtidige med korbuens dekoration, blev iagttaget 1904 og 1928[54] og herefter overhvidtet. På to af *korhvælvets kapper* fandt man »meget utydelige rester af tre *figurer* [55] (fig. 43a-c) i rødbrune og grå farver«. På den østlige kappes søndre halvdel sås en frontal, stående person, muligvis holdende et kors, på den sydlige kappes vestre halvdel to stående, glorificerede helgener, den ene med stav, den anden måske med bog. I skibets østre hvælvfag var 1928 spor af »meget groft malede figurer og ornamenter«. På *nordvæggen* fandtes endvidere spor af et billede, antagelig *lykkehjulet.*

3) Af yngre dato (end ribbedekorationerne) var ifølge Rothe 1903 en *malet †baldakin* over altertavlen, i korets østre kappe, måske en *skyggedekoration(?)* af altertavlen ligesom bl.a. den i Tønning (s. 4055).

INVENTAR

Oversigt. Trods dårlig vedligeholdelse i tidligere tid og flere gennemgribende restaureringer har kirken bevaret en del af sit ældre inventar, især fra 15-1600rne. Ældst er det lemlæstede krucifiks fra 1400rnes begyndelse. Fra 1585 stammer en række stolegavle med skårne navne på sogneboere, o. 1600 er anskaffet altertavlen samt prædikestolen, der er beslægtet med den i Borum. Efter en synsudtalelse 1842

Fig. 16. Altertavle, o. 1600, med maleri fra 1857 (s. 4124). NE fot. 1993. - *Altar-piece c. 1600, with painting 1857.*

om kirkens slette tilstand (jfr. s. 4120), foretoges 1850-51 en hovedrestaurering, hvorunder der opsattes en ny døbefont, muligvis tegnet af M. G. Bindesbøll, og stolene repareredes. Ved en større istandsættelse o. 1893 ændredes disse atter, ligesom alterbord og -tavle forsynedes med relieffer, antagelig udført af N. W. Fjeldskov, der desuden skar nye figurer til prædikestolen. Samtidig opsattes alterskranke og prædikestolsopgang af smedejern, sidstnævnte atter fjernet 1968-69 sammen med tilføjelserne til altertavle og prædikestol. 1897 fik kirken en ny klokke, omstøbt af den tidligere fra 1730, udført af Laurenz Strahlborn, Lübeck.

Alterbordet er en trækasse fra 1968, beklædt med mørkerødt fløjl. Det tidligere, fra o. 1893, af eg, havde afløst et affyr. [56]

†Sidealterbord(?), se s. 4131.

Alterbordsforside (jfr. fig. 17, men nu ikke synlig), fra o. 1893,[56] af eg, et relief af Gravlæggelsen indrammet af sidefelter med bladranker og en frise med vindrueklaser og kornaks, antagelig udført af billedhuggeren N. W. Fjeldskov (jfr. Træden alterbordsforside, s. 4085). Forsiden antagelig 1968 dækket af en fiberplade. [57]

Fig. 17. Altertavlen (jfr. fig. 16) før restaureringen 1968, med relieffer af N. W. Fjeldskov og topfeltsmaleri, alt fra o. 1893 (s. 4123f.). Georg N.Kristiansen fot. 1940. - *Altar-piece, cf. fig. 16, before restoration 1968, with reliefs by N. W. Fjeldskov and painting at the top, c. 1893.*

†Alterklæder. Af de sporadiske oplysninger fremgår, at et 1715[19] omtalt klæde var »formultet«, og at et andet (?) 1821[42] ønskedes fornyet. Ti år senere bestod det af rødt fløjl, der imidlertid 1836/37 var erstattet af et nyt af sort fløjl.[58] 1850[22] havde man atter anskaffet et klæde af rødt fløjl (jfr. messehagel).

Altertavlen (fig. 16), o. 1600, af eg, er et enkelt renæssancearbejde, der efter et kraftigt forfald er blevet istandsat flere gange og forsynet med storfeltsmaleri 1857, nyskårne dele og et topmaleri o. 1893, samt senest med topvinger ved restaureringen 1968.

Storstykket er bedst bevaret. Over fodstykkets bossesmykkede fremspring flankerer to fritstående søjler det rektangulære midtfelt. De korintiske søjler har prydbælter med beslagværk og rosetter, de kartoucheformede storvinger langs kanterne et beslagværksagtigt bånd i relief. Her indenfor ses endnu en reliefskåret rulleværkskartouche med ophæng af frugter og rødder. Oprindelige er ligeledes det ret høje topfelts glatte søjler med ringformede kapitæler og baser. Derimod er den buede topgavl med cirkelkors og reliefskåret englehoved mellem egeblade antagelig udført o. 1893[56] af N. W. Fjeldskov (jfr. bl.a. alterbordsforside) ligesom de små påsatte englehoveder i storvingerne. Ved samme lejlighed fjernedes tavlens fodstykke, der erstattedes af et højere postament (fig. 17). Dette var mellem volutsmykkede fremspring smykket af et brunbejdset egetræs*relief* af Korsbæringen[56] (fig. 18), 57,5x104 cm, formodentlig udført af Fjeldskov. 1968 blev det oprindelige fodstykke genindsat under tavlen, mens postamentfremspring og relief blev anbragt på loftet.

Tavlen står siden 1968 i egetræ med partiel, gylden staffering, efter at en brunbejdsning og broget bemaling fra o. 1893 var fjernet. Alle ældre farver var inden da afrenset. I topfeltet er 1968 malet versalindskrift på ny egetræsplade.

Storfeltets *oliemaleri* på lærred, 97 x 85 cm, er udført 1857 af malermester Iver Fr. Dresler, Århus,[59] der har leveret altermalerier med ganske samme motiv til Astrup (s. 2350), Kolt (s. 2184) og Søften (s. 1698). Det fremstiller Kristus på korset foran en rødlig lysning i det mørkladne landskab. Dresler havde samtidig udført topfeltets *†maleri* af Guds »altseende øje«, der imidlertid o. 1893[56] blev erstattet af et *maleri,* (fig. 19) formodentlig udført af Karen Wiehe (jfr. Ejstrup, s. 4193) og nu ophængt bag på altertavlen. Det er i olie på lærred, 60,5 x 52,5 cm, forestillende Kristi opstandelse, og har som forlæg Kristusskikkelsen, i skyer, fra Carl Blochs Kristi opstandelse fra 1877.[60]

Om altertavlens ældre historie oplyses, at den 1821-23[42] trængte til reparation, da nogle zirater

foroven og på siderne var faldet ned, og nogle var »forrådnede«. 1832/33[58] fik en maler Almind 44 rbd. for at male »en ny altertavle«, måske blot det »alterbillede«, der 1850 ønskedes afvasket og ferniseret.[61]

1855 erklærede synet, at altertavlen måtte kasseres, da den var »for ringe i forhold til kirkens nuværende tilstand«. I stedet anskaffedes 1857 de ovenfor omtalte malerier.[22]

Altersølv. Kalk (fig. 20), 1866, udført af Andreas Martin Westrup, København, efter tegning af L. A. Winstrup nævnte år.[36] Den store, 22,3 cm høje kalk har rund, fladt profileret fod med indknebet skaft op mod den fladrunde knop, der er prydet med et bælte af små, graverede cirkler. Det øvre cylinderled afsluttes af vulst og hulled. Bægeret har under den let udadbøjede mundingsrand en graveret og punslet frise med små firbladskors og cirkler; en nedre frise er vinkelmønstret med blade og cirkler. Midt på korpus er på den ene side graveret et indvielseskors, på modstående side et Jesumonogram omkring korsstav. Under bunden er stempler for guldsmeden (Bøje I, 1979, nr. 1285(?)), guardeinen Simon Groth og Københavns bymærke, vistnok (18)66.

Disk (fig. 20), udført 1861 af Andreas Kiær Lund, bosat i Silkeborg;[62] stemplet med Skanderborgs bymærke (18)61. 13 cm i tvm. På fanen en graveret bladranke. Under bunden mesterstemplet (Bøje II, 1982, nr. 6318), det ovennævnte bymærke og guardeinens, Peter Reimer Hinnerup (1840-63).

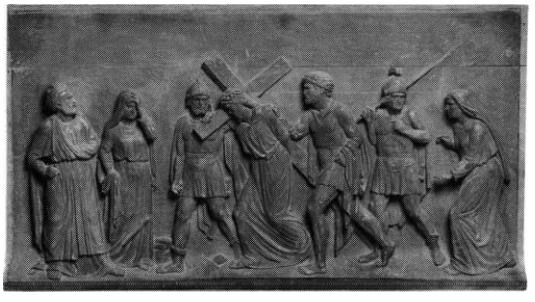

Fig. 18. Relief af Korsbæringen ved N. W. Fjeldskov o. 1893; tidligere fodstykke for altertavlen, jfr. fig. 17 (s. 4124) NE fot. 1993. - *Relief of Christ Carrying the Cross by N. W. Fjeldskov c. 1893; formerly the pedestal of the altar-piece, cf. fig. 17.*

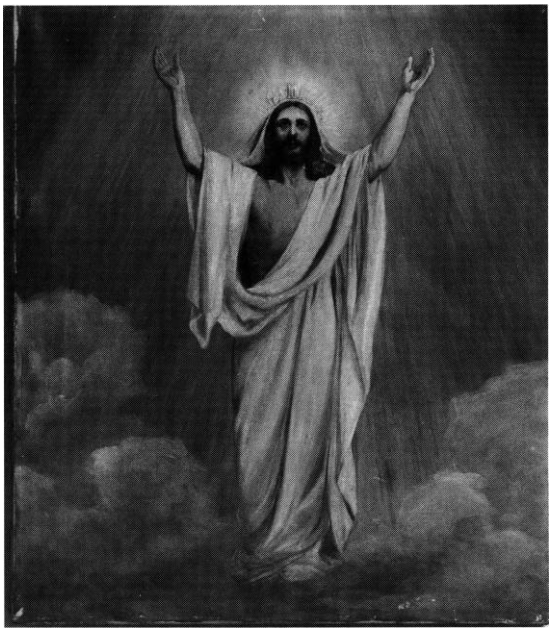

Fig. 19. Maleri af Opstandelsen, o. 1893; tidligere i altertavlens topfelt, jfr. fig. 17 (s. 4124). NE fot. 1993. - *Painting of the Resurrection c. 1893, formerly the top of the altar-piece, cf. fig. 17.*

†Altersølv. 1) »Skænket 1633 af sognepræsten Oluf Andersen Grønbech« ifølge indskrift, der stod på †kalken (nr. 2) fra 1861.[63] 1831[58] blev vægten for kalk og disk angivet til 27 lod og 3½ kvint. 1838[22] bemærkedes, at kalkens bæger var utæt og alt for lille, hvorfor det repareredes og forgyldtes for 24 dl. af en guldsmed Hansen.[58]

2) Ved præstegårdens brand 1861 gik det ovenfor omtalte altersølv til grunde, men erstattedes samme år af alterkalk, disk og oblatæske af sølv, der i alt vejede 34 lod og var udført af Andreas Kiær Lund, Silkeborg. Da også denne kalk blev anset for at være »temmelig lille« og formen »ingenlunde heldig«, idet vinen spildtes, blev den 1866 »omarbejdet« til den nuværende kalk.[36]

Oblatæske (fig. 20), 1871, cylinderformet, 3,5 cm høj og 8 cm i tvm., med hvælvet låg, der ved øvre kant og ved bunden har en lille rundstav. På låget er graveret et latinsk kors med trekløverformede korsarmsender, på siden, med fraktur »Them Kirke«. Æsken har to forskellige

Fig. 20. Altersølv. Kalk, udført 1866 af A. M. Westrup, København, disk, udført 1861 af A. Kiær Lund, Silkeborg, og oblatæske 1871, med stempler for Peter Hjort, Horsens og C. R. Westergaard, Århus (s. 4125). NE fot. 1993. - *Altar plate. Chalice, made 1866 by A. M. Westrup, Copenhagen, paten, made 1861 by A. Kiær Lund, Silkeborg, wafer box 1871, with marks of Peter Hjort, Horsens, and C. R. Westergaard, Århus.*

sæt stempler, hvilket tyder på, at den er forarbejdet af to guldsmede, af hvilke den ene kan have stået for udførelse, den anden for dekoration og indskrift. Under æskens bund mesterstempel for Peter Hjort, Horsens (Bøje II, 1982, nr. 6255), Horsens bymærke (smst. nr. 6108) og lødighedsstemplet: »13½ Lod«. Lågets underside har stempler for guldsmeden Carl Rudolf Westergaard, Århus[64] (Bøje II, 1982, nr. 6100), guardeinen Simon Groth og Københavns bymærke (18)71. Den forrige *†oblatceske,* fra 1861 (jfr. †altersølv nr. 2), var 1870 for lille, hvorfor der ønskedes en ny til 200 oblater.[23]

Berettelsessæt. 1) Nyt, af tin, stemplet »Just«. 2) (Fig. 22), fra 1861,[36] af sølv, udført af Andreas Kiær Lund, Silkeborg. Den 11,2 cm høje kalk har rund fod med høj standkant og øvre, rundet led, hvorpå en graveret bladranke. Skaftets henholdsvise trompet- og kegleformede led har fladrund knop smykket med graverede firblade. En bægerbladskrans ses under det udadbuede bæger, der er smykket med et symmetrisk, stiliseret rankeornament. Under bunden er to gange stemplet med mestermærket (Bøje II, 1982, nr. 6323), hvorimellem en oval med tallet »18«, muligvis for lødigheden. Den tilhørende disk,

Fig. 21. Løvefod på alterstage o. 1625, jfr. fig. 23 (s. 4127). NE fot. 1993. - *Lion-foot of an altar candlestick c. 1625, cffig. 23.*

Fig. 22. Sygekalk, nr. 2, fra 1861, udført af A. Kiær Lund, Silkeborg (s. 4126). NE fot. 1993. - *Chalice for the Sick, no. 2, from 1861, by A. Kiær Lund, Silkeborg.*

med samme stempler under bunden som kalkens, er 7 cm i tvm., glat og flad, med lille standring. Sættet nu ude af brug.

Alterkande, 1928, af porcelæn fra Bing & Grøndahl, sort med guldkors og -kanter. To tilhørende *skåle,* fra 1903,[23] 7 cm høje, 20 cm i tvm.; alle dele i skab bag alteret. †*Alterkander* anskaffet 1844,[22] 1861[36] og 1869.[22]

Alterstager (fig. 23), o. 1625, men tidligst omtalt 1681,[48] af messing, ca. 48,5 cm høje, hver hvilende på tre ens, 9,5 cm høje fødder formet som siddende løver (fig. 21). De store, velformede stager har klokkeformet fod og skaft bestående af flad vulst, hulled på hver side af den fladtrykte, kugleformede knop, samt øvre, kort baluster. Den kraftige lyseskål har skarpkantet led over vulst. Den oprindelige lysetorn er skjult af en nyere,[65] dannet af en messingplade, og skålens åbning er tilsvarende lukket af ny messingplade, antagelig ved en istandsættelse 1919.[23] To †*kandelabre,* af messing, hver til fem lys, blev 1893[56] anbragt på alterskrankens endestolper, men fjernedes 1953 (jfr. fig. 6).[23]

Syvarmet lysestage, nyere, med rund fod, mangeleddet skaft og arme med glatte og ringformede led. En ældre stage med profileret balusterskaft og flade volutarme, nu på loftet.

†*Røgelsekar.* I 1680erne[48] omtales et »ildkar«, hvilket sædvanligvis er benævnelsen for et røgelsekar.

**Akvamanile*[66] (fig. 24), vandkande af bronze fra begyndelsen af 1200rne, formodentlig nordtysk eller dansk arbejde. Denne usædvanlige vandkande, af form som en løve, har været anvendt som liturgisk redskab ved præstens håndtvæt i forbindelse med den katolske messe.[67]

Akvamanilen, der vejer 2449 g, er 25 cm høj til snudespids og 24,4 cm lang. Den pånittede hank er formet som en rudimentær drage, der med åbent gab og kraftige hjørnetænder[68] er ved at bide sig fast i løvens manke (fig. 25). Dragens bagkrop har sammenfoldede, glatte vinger og hale, der løber ud i en spiral med indre, tredelt blad. Halen er støttet af et trekantet stykke fæstnet med nitte til en lille (skjult), opstikkende plade på løvens bagdel.[69] Mellem dens udstik-

Fig. 23. Alterstage fra o. 1625 (s. 4127). NE fot. 1993. - *Altar candlestick c. 1625.*

Fig. 24. *Akvamanile fra 1200rnes begyndelse, måske fra Them kirke; nu i NM, (s. 4127). NE fot. 1994. - *Aquamanile, from the beginning of the 13th century, possibly from Them church. Now in NM.*

kende ører,[70] med åbne huller, er anbragt to øskener til et nu manglende låg, der har skullet dække over påfyldningshullet i løvens pande.

Fra det åbne gab, med kraftige hjørnetænder, stikker den rørformede tud ud, hvorigennem vandet kunne hældes. Øjnene har fordybede pupiller, mankens rillede spiralkrøller er lagt i fem lag. Den tynde hale er ført op mellem benene og op langs det ene lår, endende i lille bladdusk. Hver af poterne har to kraftige tæer.

Akvamanilen er forarbejdet af ret lys bronze, hanken er dog af lidt mørkere legering, et materiale der også er anvendt til en formentlig oprindelig, firkantet plade indsat mellem løvens forben. På dens heraldisk venstre side ses to små, rektangulære mærker, muligvis stammende fra støbeprocessen,[71] henholdsvis på manken og låret, på dens højre side et tilsvarende på manken samt et større, gennemboret hul på låret.

Akvamanilen (inv.nr. D 1081) er 1876 erhvervet af Nationalmuseet fra en antikvitetshandler, der har købt den af en mand boende i Rudstrup, Them sogn. Kanden kan måske stamme fra denne kirke, eller fra en af de forsvundne kirker i sognet, det er dog sandsynligt, at den i hvert fald har tilhørt en jysk kirke, men en sikker proveniens kan ikke fastslås.

Messehagler. 1) Ny, af mørkerød damask med buet gaffelkors broderet med guldtråd. Fra Dansk paramenthandel. 2) 0.1900, af kraftig, mørkerødt fløjl med guldgaloneret, latinsk rygkors og kanter. I præstegården, ude af brug. *†Messehagler.* 11680ernes inventarier[48] nævnes en hagel af fløjl med røde og sorte »blommer«. 1715[19] var den »noget slet« på ryggen, 1820[42] karakteriseredes den (samme?) som hullet og ikke anstændig. 1831/32[58] var den formodentlig fornyet og bestod af sort bomuldsfløjl med ægte trenser. 1850[22] ønskedes den sorte hagel afløst af en ny af rødt fløjl, der passede bedre til den nye alterbeklædning (jfr. ovenfor); anskaffet året efter. 1862[23] bestod den af fløjl med guldtresser. Mellem noget »altertøj«, der solgtes 1870,[36] var en hagel, nok den, der 1861 karakteriseredes som oprådnet og værdiløs.

Alterskranke, o. 1893,[56] af sortmalet metal, formet som en bølgeranke med påsatte rosetter; kraftig hånd- og fodliste af poleret træ. Opstillet i stor bue foran alteret.

Fig. 25. Detalje af akvamanile fra 1200rnes begyndelse, jfr. fig. 24 (s. 4127). NE fot. 1994. - *Detail of aquamanile from the beginning of the 13th century, cf fig. 24.*

Den tidligere *†alterskranke,* fra 1850, var ligeledes bueformet og med retkantede endestolper. Dens forgænger, der var ret, blev 1849 anset for at være for lille, da der kun var plads til 13 kommunikanter.[61]

Døbefont (fig. 27), 1851, af sandsten, 79 cm høj, udført af stenhuggermester Scheller,[72] formodentlig efter tegning af M. G. Bindesbøll.[20] På en sekskantet gulvplade står tre kvadratiske platter, der bærer de tre søjler, hvorpå den lave kumme hviler. Denne har rundet mundingskant, 67,5 cm i tvm., og bund, adskilt af et forsænket bånd. Den blødt afrundede skål er 9 cm dyb. De opefter indadsmalnende søjler[73] udvider sig på det øverste stykke til et slags kapitæl, der på de to forreste sider har en udsparet, rillet figur. Fonten står med den grå sandsten oplivet af guld på figurer og kummebånd. Opstillet i skibets nordøsthjørne ud for hvælvpillen.

Tidligere (†)fonte. Kirkens romanske **granitfont* blev af synet 1830 erklæret for »ikke anstændig« og stod på en uheldig plads (formodentlig i vestenden). I stedet ønskede man en

transportabel *†font,* [74] der 1833/34[58] blev anskaffet for 6 rdl., og som 1849[61] antagelig skulle opstilles sammen med kirkesangerens stol inden for alterskranken. Den romanske *font blev o. 1842[58] afhændet til sognepræsten, men er senere kommet til Silkeborg kirke.

Dåbsfade. 1) 1905,[75] af messing, et stort, glat fad, 59,5 cm i tvm., den brede fane profileret og med ombukket rand. 2) 0.1800?, tidligst omtalt 1831,[58] af messing, glat, 33,5 cm i tvm., med ret stor fordybning. På den let opadskrånende fane er med kursiv graveret: »Marc. C 10. v 13-17.« Ophængt på østsiden af arkaden til nordre tilbygning.

Dåbskande, 1929, af messing, udført af »Erstad, Aarhus«, hvis stempel ses under bunden. 32 cm høj. På korpus en graveret bølgeranke og kors, på standkanten kirkenavn og årstal. *†Dåbskande,* 1862,[23] formodentlig som ønsket af tin.

Vievandskar (?) (fig. 26), romansk (?), af granit, svarende til det brudstykke af det formodede vievandskar, der nu ligger i kirkegårdsdiget ved Vrads kirke (s. 4171). Stenen er rund, med buede sider, største længde er 62 cm, midthullet måler 13 cm i tvm. og er 12,5 cm dybt. Den ligger nu ved gårdmand Svend Aage Jensens ejendom i Fogstrup og stammer muligvis fra Them kirke eller en af de forsvundne kirker i sognet.

Krucifiks (fig. 29), fra 1400rnes begyndelse, noget beskadiget og nu uden arme og den nederste del af fødderne. Figuren,[76] der er reduceret til 126 cm i højden, har let adskilte og ret summarisk udførte ben; den højre fod, svagt drejet ind mod venstre, har taphul. Det smalle, ret høje hoved (fig. 28) hælder mod højre skulder. En flettet tornekrone er trykket ned over det glatte hår, der falder i tynde, nærmest rørformede lokker ned foran højre skulder og bag venstre. De hvælvede øjne er lukkede, ansigtstrækkene skarptskåret angivne: næsefløje, kraftige læber med sidefuger markerende overskæg og kort, kløftet hageskæg; lidt af venstre øreflip ses. Den timeglasformede, flade krop har kraftige ribben med sår i højre side. Ringformet navle med prik. Lændeklædet er lavtsiddende, med enkle tværfolder og lang, lige nedhængende snip ved højre side. I begge de beskadigede skulderstykker ses taphuller til fastgørelse af de nu forsvundne arme, der endnu o. 1970 lå på loftet. Disse var imidlertid ifølge restauratoren en senere tilføjelse, og begge hænder manglede flere fingre eller dele heraf. [77] Figurens

Fig. 27. Døbefont af sandsten, 1851, muligvis udført efter tegning af M. G. Bindesbøll (s. 4128). NE fot. 1993. - *Baptismal font of sandstone, 1851, probably made after a drawing by M. G. Bindesbøll.*

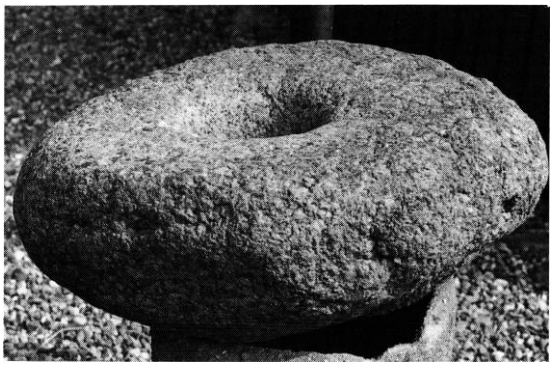

Fig. 26. Vievandskar (?), af granit, nu liggende ved en gård i Fogstrup; muligvis stammende fra Them kirke (s. 4129). KdeFL 1994. - *Aspersorium(?), of granite, now at afarm in Fogstrup, possibly from Them church.*

Fig. 28. Krucifiksfigurens hoved, jfr. fig. 29 (s. 4129). NE fot. 1993. - *Head of Christ, detail offig. 29.*

Fig. 29. Krucifiksfigur fra 1400rnes begyndelse (s. 4129) NE fot. 1993. - *Crucifix-figure from the beginning of the 15th century.*

bagside er hulet op til de flade sidekanter og kan muligvis have været lukket med en plade. 1940 fjernedes et tykt lag hvidtekalk fra figuren, der antagelig er blevet overkalket i takt med kirkens hvidtninger. Ved restaureringer 1940 og 1968-69 konstateredes, at alle farver var forsvundet. 1877 hang krucifikset på tårnets vestvæg, men 1940 var det henlagt på kirkeloftet. Nu ophængt på sydvæggen i skibets vestre fag.

Et stort, forgyldt *trækors* med profilerede kanter, ca. 218 x ca. 130 cm, er ophængt på korets nordvæg.

Prædikestolen (fig. 31), fra 1600rnes begyndelse, er et enkelt snedkerarbejde, nært beslægtet med prædikestolen fra 1604 i Borum (s. 1999) og kan formodentlig ligesom denne tilskrives landsbysnedkeren Morten fra Skovby. O.1893 er stolen dog kraftigt omdannet og ved en restaurering 1968-70 delvis rekonstrueret.

Stolen har fire fag med fritstående søjler foran de slyngbåndsmykkede rammestykker. De primitive, korintiserende kapitæler og prydbælternes dobbeltvolutter svarer til den førnævnte prædikestols ligesom storfelternes arkader med volutsvungne pilastre med neglesnit samt hjørnesviklernes rosetter med spydblade.

Det er dog kun den østre arkade, der er oprindelig, men o. 1968 flyttet fra feltet nær sydvæggen (jfr. nedenfor). De øvrige arkader er nye rekonstruktioner. Oprindelige er derimod gesimsens enkle æggestav- og tandsnitlister og frisefelternes indskrift med reliefversaler: »i aa: salige / ere: de . som . høre. Gvdsord: och / bevake(!) det «[78] (Luk. 11,28: Ja, salige etc.). De svagt volutsvungne postamentfremspring med perlestav i riflingerne er formodentlig kopier efter en enkelt, der endnu var i behold 1964. Den eneste, oprindelige storfeltsplade, af eg, (ved sydvæggen) bærer spor efter den oven for nævnte, flyttede arkade, hvorunder der ses rester af et måske samtidigt maleri af en stående »S. Iohannes«. Han har gulbrun dragt, nøgne, hvide fødder og ansigtstræk samt lys gloriestreg. Navnet står med hvidmalede versaler på blå baggrund over hans hoved.[79]

Ved sidste restaurering blev stolen renset for nyere farver, således at den nu står i træets farve

med en partiel staffering i guld. Ved denne lejlighed fjernedes de tre figurer, der o. 1893[56] blev anbragt foran storfelternes nye, plane egetræsfyldinger (jfr. fig. 6), hvilket antagelig medførte, at man samtidig bortskar postamentfelternes reliefindskrifter, hvoraf der endnu sås spor før 1968.

De tre *egetræsfigurer* (fig. 30), fra o. 1893, formentlig skåret af N. W. Fjeldskov (jfr. altertavle og -panel) forestiller en mand mellem to kvinder, symboliserende Tro, Håb og Kærlighed.[56] De er ca. 52 cm høje, inklusiv soklen, er klædt i antikiserende dragter og fremstår i træets farve. Efter sidste restaurering opstillet over døren i nordre tilbygning.

O.1893 blev prædikestolen anbragt på en muret, rund og brunmalet sokkel, der 1968 erstattedes af en trækonstruktion. Ved ændringen fremkom i skibets sydøsthjørne et vinkelformet †munkestensfundament enten hørende til en tidligere †prædikestol eller til et †sidealterbord.[80] Samtidig opstilledes langs triumfvæggen en ny trappe. Den tidligere opgangs rankeformede, sortmalede *metalrækværk* (jfr. fig. 6) fra o. 1893 blev fjernet og oplagt på loftet.

† Lydhimmel, kun omtalt 1862,[23] ved nordvæggen lig nedtaget o. 1893.

Fig. 30. Figurer, antagelig udført o. 1893 af N. W. Fjeldskov, tidligere anbragt i altertavlens storfelter, jfr. fig. 6 (s. 4131). NE fot. 1993. - *Figures, probably carved c. 1893 by N. W. Fjeldskov andformerly placed on the main panels of the pulpit, cf. fig. 6.*

Fig. 31. Prædikestol fra 1600rnes begyndelse (s. 4130). NE fot. 1993. - *Pulpit from the beginning of the 17th century.*

Stoleværket består af delvis ændrede gavlstykker fra 1585 (fig. 32, a-e) med sæder og ryglæn fra 1968, da der også opstilledes nye stader i nordre tilbygning. De oprindelige gavle, der vender mod midtgangen, omfatter nu 15 i syd og 14 i nord,[81] 62 cm ved ydervæggene tre i syd og fem i nord.[81] Alle gavlene er tildannet af én egetræsplanke, oprindelig ca. 100 cm høje,[82] 4-5 cm tykke og ca. 22 cm brede, men har i flere tilfælde 1904 fået afsavet de profilerede yderkanter og ved restaureringen 1968 den nederste del, der er blevet erstattet af et plant bræt med kantprofiler. Hovedparten af gavlene har cirkulært topfelt med skåret roset med glat midtskive, en enkelt i syd har hvirvelroset i midten (fig. 32, a). De tre øverste planker i syd og den østligste i nord er afsluttet med en halvrundbue, hvorunder et reliefskåret Jesu- eller Kristimonogram (fig. 32, b, e). Flere af plankerne har foroven reliefskårne navne eller indskrift i et forsænket felt. Plankerne er i øvrigt smykket med én til tre rækker huljernssnit over og under enten et bælte med enkelt foldeværk eller et kryds af huljernssnit; et par har kryds under foldeværk. De angivne navne refererer sandsynligvis til medlemmer af sognets ejerlav,[83] som ifølge S. P. Petersens undersøgelser af lensjordebøger og -regnskaber

Fig. 32, a-e. Stolegavle af eg, fra 1585 (s. 4131f.). NE fot. 1993. - *Bench-ends of oak from 1585.*

kan identificeres med en række fæstegårdmænd fra forskellige steder (her nedenfor sat i parentes). Den nævnte Jacob Barteisen (Bertelsen),[84] ridefoged på Silkeborg, forlenet med en kongelig gård Løgager i sognet samt tilstået kronens tiende af Them sogn, har muligvis som foreslået af S. P. Petersen iværksat arbejdet. Indskrifterne er i sydrækken, fra øst: 1) »Min hob til Gvd alen« (det ene af Frederik II.s valgsprog). 2) (Fig. 32, b). »Iacob Bartelsen« (Løgager, se ovenfor); herunder bomærkeskjold. 3) (Fig. 32, c) »K. I.« (muligvis Kirsten Jacobs, Jacob Barteisens hustru). 4) »Pede[r] Anders [en]« (fra Virklund). 5) (Fig. 32, d). »lens Anderse[n]« (fra Them). 6) »N[ie eller i]ls [Christe]nsen(?)« (fra Sepstrup?). 7) »Tames Michelse(n)« (fra Vorret?). 8) »lens Andersen« (fra Gjessø). - Nordrækken, fra øst: 1) (Fig. 32, e). »Fide deo. vincit pietas« (ved troen på Gud sejrer fromheden); herunder »1585«. 2) »Søren Iørgensen« (fra Rustrup). 3) »Mas Masen« (fra Linde). 4) »Niels Monsen« (fra Tømmerby). 5) Sekundært(?) indridset foroven: »Poru[p?]« (Pårup, kongeligt fæste ubesat o. 1585). - En enkelt gavl, nu henlagt på loftet til den tidligere præstegård, har huljernssnit og foldeværk som de øvrige stole, men ingen navne på forsiden, derimod på bagsiden af det lille, runde topstykke sekundært(?), sjusket indridsede versaler: »K ND« over »ASD«, formodentlig kvindeinitialer fra et kvindestade.[85]

Ændringer og istandsættelser. 1682/83[48] foretoges en omfattende reparation af stolene, hvoraf nogle fornyedes, andre rettedes op. I takt med gentagne klager over dårlig vedligeholdelse og pladsmangel på grund af befolkningsforøgelsen i slutningen af 1700rne fremkom ønsker om istandsættelser af stolene og øgede pladsmuligheder (jfr. s. 4117f.). Et syn 1798 afslørede, at problemet med anbringelse af flere stole var søgt løst ved at rykke stolene tættere sammen, muliggjort ved at sædernes oprindelig brede egeplanker blev erstattet med smalle fyrrefjæle.[86] 1839 ønskedes fruentimmerstolene forsynet med ryglæn.[22] En grundplan fra 1840-41 viser, at rækken af stole var ført ud i den vestre ende og ind i koret ved nordsiden. I forbindelse med kirkens hovedreparation 1850-51 er staderne blevet sat i »forsvarlig« stand,[22] men en

regulær forøgelse af stolepladserne blev først gennemført ved opførelsen 1874 af nordre tilbygning (jfr. s. 4117). 1862[23] fandtes 51 kirkestole, alle uden låger, med undtagelse af præstens. Ved kirkens restaurering 1890-93[87] fik stolene nye sæder og ryglæn, og for enderne opstilledes de gamle gavle. Plankernes nederste del blev erstattet af fyrretræ, og der foretoges en afhøvling, dels af hals-, dels af kantprofiler, og plankebredden blev øget ved opsætning af gotiserende fyrretræsspir (jfr. fig. 6). Ved en istandsættelse og omordning 1904 genanvendtes 23 stole i midtskibet og enkelte gavle i vægpaneler under korbuen og langs korets vægge; dele af det øvrige panelværk, af fyr, med ådrede arkadefyldinger, ligger nu på loftet. 1968 udskiftedes stolenes fyrretræsdele med eg, og nogle nyere farvelag afrensedes, så gavlene nu står med træets farve; ryglæn og stolper er mørkerøde og grå.

En *stolegavl* (fig. 33) fra o. 1890(?), af fyr, er oplagt på loftet. Den har profileret halsindsnit, cirkulært topstykke med drejet knop i forsænket felt samt på plankens øvre del et latinsk reliefkors i tilsvarende, forsænket felt. Mærke efter enkelt rygbræt; grønmalet. Tre fyrretræs*bænke,* fra 1800rne?, med rygbræt og svejfet sidebræt, hvorpå lille topknop, grønmalede, er nu henlagt på loftet. To *†bænke* stod 1862[23] i våbenhuset.

†Lukkede stole til *præst* og *kirkesanger* stod ifølge grundplanen 1840-41 i koret, men ønskedes 1885[23] fjernet herfra; kirkesangeren skulle som vanligt anvises plads i den øverste stol ved prædikestolen, præsten i hjørnet af koret eller bag alteret. 1869 ønskedes nye †gardiner for præstens stol, antagelig til erstatning for de grønne damaskes nævnt 1862.

En *tlænestol* med betræk og et lille †*»offerbord«* er omtalt 1862.[23]

To *pengebøsser,* 1859,[88] af sortlakeret blik, rektangulære, med pengetragt på låget, svarende til bl.a. dem i Grædstrup (s. 3956); ophængt på hver side af indgangen. En gammel *†tavlepung* er omtalt 1831.[58] 1857[22] skulle †*»tavlen* til indsamling af penge til Opfostringshuset« males og indvendig betrækkes med klæde.

†Pulpitur, tidligst nævnt 1682,[48] formentlig i vest. Da man 1827[34] behøvede mere plads i kirken, bevilgede kancelliet, at der opbyggedes endnu et pulpitur, hvilket imidlertid ikke synes realiseret. 1839 ønskede man at få en stige fra pulpituret til loftet, og seks år senere skulle nogle af de bærende piller afløses af nye.[22] 1850[61] havde man plan om at nedtage pulpituret, men dette synes ikke at være sket før o. 1874 i forbindelse med opførelsen af nordre tilbygning (jfr. s. 4119).

Fig. 33. Stolegavl af fyr, fra o. 1890 (s. 4133). NE fot. 1993. - *Bench-end of pine, from c. 1890.*

Orgel, 1974, med 16 stemmer, to manualer og pedal, bygget af Marcussen & Søn, Åbenrå. Disposition: Hovedværk: Rørfløjte 8', Spidsgamba 8', Principal 4', Gedaktfløjte 4', Gemshorn 2', Mixtur IV. Brystværk: Gedakt 8', Rørfløjte 4', Principal 2', Quint 1$^{1/3}$', Cymbel II, Krumhorn 8'; tremulant, svelle. Pedal: Subbas 16', Principal 8', Gedakt 8', Nathorn 4'. Tegnet af Aage Kristensen i samarbejde med orgelbyg-

Fig. 34. *Orgel 1877, bygget af J. A. Demant, Århus (s. 4134). Ole Olesen fot. 1973. - **Organ, built 1977 by J. A. Demant, Århus.*

geriet. Orgelhus i lyst, umalet træ. Den rektangulære pibefacade omrammes af brede træflader og giver plads for prospektpiber fra orglets tre værker. Midtfor, over spillebordet, ses brystværket, med trinbetjente foldedøre og kromatisk pibeopstilling; over dette er piber fra hovedværket anbragt i tre mitraformede grupper, og i siderne står pedalets prospektpiber i delt v-opstilling. I tårnrummet. **Orgel* (fig. 34), 1877, oprindelig med 10 stemmer, ét manual og pedal, bygget af J. A. Demant, Århus, til Silkeborg kirke. O.1885 omdisponeret og udvidet til 13 stemmer af Frederik Nielsen, Århus. Opstillet i Them kirke 1922.[89] Oprindelig disposition: Manual: Bordun 16 Fod, Principal 8 Fod, Tectus 8 Fod, Gamba 8 Fod, Octav 4 Fod, Floite 4 Fod, Octav 2 Fod. Pedal: Subbas 16 Fod, Principal 8 Fod, Tectus 8 Fod. Nuværende disposition: Manual I: Bordun 16 Fod, Principal 8 Fod, Rørfløite 8 Fod, Fugara 8 Fod, Octav 4 Fod, Fugara 4 Fod, Octav 2 Fod. Manual II: Tectus 8 Fod, Gamba 8 Fod, Floite 4 Fod; svelle. Pedal: Subbas 16 Fod, Principal 8 Fod, Tectus 8 Fod; oktavkoppel. Mekanisk aktion, sløjfevindlader. Facaden har uindrammede, båndbemalede piber af tinlegering, opstillet over et hvidmalet fyldingspanel. Tre kassebælge med trædeanordning. I Them stod orglet på forhøjning i tårnrummet, med spillebord i orgelhusets nordside. Opbevares nu på loftet i Brande kirke.

Salmenummertavler (jfr. fig. 6). 1-2) 1888,[23] rektangulære, beregnet til indskudstal, oprindelig sortmalede med hvid indskrift og hvide brikker med sorte tal, nu hvidmalede. 3-4) Antagelig to af de fire, der anskaffedes 1860;[36] smalle fyrretræstavler med rundbuegavl; sortmalede, beregnet til kridttal, senere er malet hvid frakturindskrift. Nu på loftet.

Tre store *billeder,* udført 1987-88 af kunstmaleren Lisbet Kjemtrup Hansen, udsmykker nordre tilbygnings øst- og vestvæg. Hvert af de tre billeder (fig. 35) omfatter flere mindre malerier med forskellige motiver over modsætningerne lyset og mørket, samlet i en fælles, forsølvet træramme.

Lysekroner. »Disse tre Kroner er skænket af Them Afholdsforening 1931«, ifølge graveret skriveskrift på den vestligste krone i skibet. De har 2 x 6 spinkle lysearme, balusterskaft og stor hængekugle. To i skibet, en i nordre tilbygning. Nyere væglampetter og to lysestandere ved buen til tilbygningen, alle af messing. To *†kroner* af messing anskaffet o. 1893.[56]

Tårnur, opsat 1963, Fabrikat Korfhage, Osnabriick. Gangværk med grahamsgang, sekundpendul og minutoptræk med differentiale samt slagværk. Højde 38 cm, længde 39 cm, bredde 33 cm. Lodderne optrækkes elektrisk og automatisk. På urhuset en sølvplade: »Skænket af Fru Helene Sørensen Svejbæk 1. September 1963.« Værket står på skibets loft. På tårnets

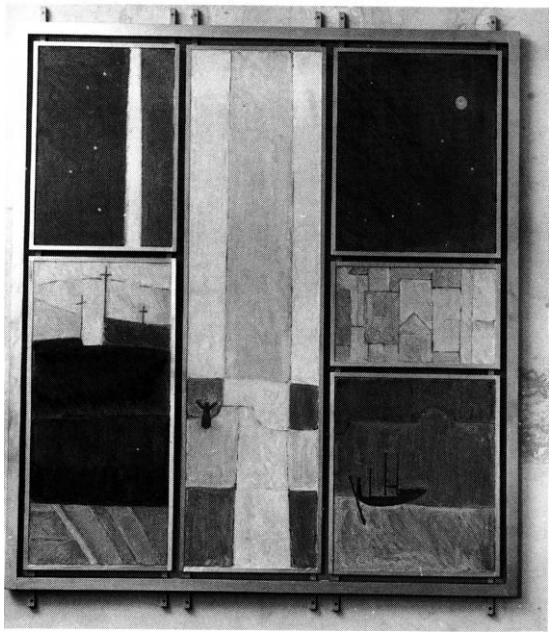

Fig.35. Malerier udført 1987-88 af Lisbet Kjemtrup Hansen (s. 4134). NE fot. 1993. - *Paintings by Lisbet Kjemtrup Hansen, 1987-88.*

vestside ses den kvadratiske, blå urskive med romertal og 1-9-6-3 i hjørnerne.

Klokke, [23] »skænket 14. marts 1897 af enke Anna Kirstine Petersen i Ry kro. Soli deo gloria in excelsis. Omstøbt af S. Frichs efterfølgere i Aarhus«. Indskrift med reliefversaler på slagkantens øvre del. 68,5 cm i tvm. Klokken er omstøbt af nedennævnte †klokke nr. 2. Automatisk klokkeringning etableret 1988.

†Klokker. 1) Formodentlig fra tiden kort efter 1616, da det nævnes, at klokken i tårnet skulle omstøbes og en større begæredes af sognemændene. Den daværende var »møgit forliden« og sognet ganske vidtspredt, så lyden kunne ikke høres uden af dem, som boede i kirkebyen.[90] Af et syn, fremlagt på Vrads herredsting 1672,[21] fremgik, at klokken i tårnet var »brækket, kan ikke ringes, vel af ny støbes«. Formodentlig er den blevet repareret, da man ikke har efterretning om en ny. 1727[19] meddeles, at klokken da havde en revne på en halv alen, der efter sigende skulle være kommet, da der 1699 blev ringet for »salig kongen«, Christian V.

2) (Fig. 36), støbt 1730 af Laurenz Strahlborn, rådsstøber i Lübeck 1714-50.[91] Den velstøbte klokke, der vejede 320 pund (uden knebel), målte i højden 1 alen (medregnet kronen), den øvre diameter ved halsen var *13 1/8* tommer, den nedre 1 alen 3/8 tomme (dvs. ca. 63 cm høj, diameteren henholdsvis ca. 40 og 63 cm). Af klokkens mange indskrifter med reliefversaler omfattede den smalle bort omkring halsen ordene: »Soli deo gloria« (Gud alene æren), mens klokkestøberen havde navngivet sig på et bånd forneden på slagkanten: »Gloria in exelcis deo. Lavrentivs Strahlborn me fvdit lvbecæ«. (Ære være Gud i det højeste. L.S. støbte mig i Lübeck).

På selve klokkelegemets ene side stod: »Anno 1730 den 4. may er / denne kloke omstobt til / Them kirke Gvd til ære sog=/nemændene til notte bekostet / af kierkens patron og sogne/præst Rasmvs Lvme«. På den anden side stod: »Jeg kalder med min lyd / ad hver som bor at komme / op til Gvds tempels fryd / ret yndig for de fromme. /Lad mig förgieves ei / vdföre her min rost / men fölger nu den rei (fejl for

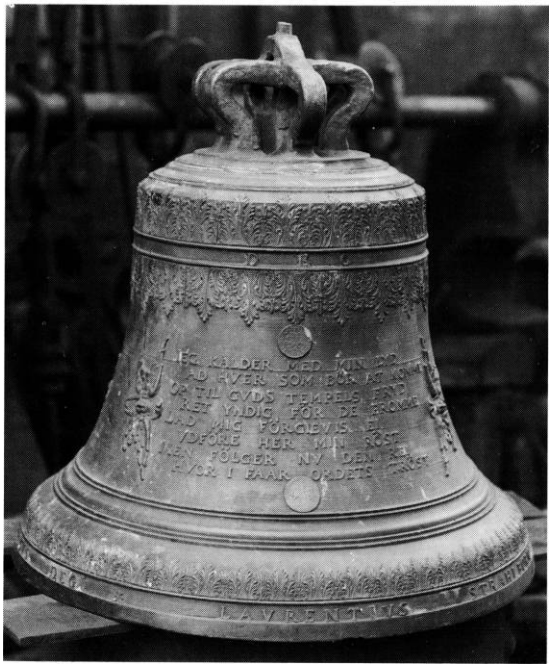

Fig. 36. †Klokke nr. 2, støbt 1730 af Laurenz Strahlborn, Lübeck, omstøbt 1897 (s. 4135). Ludvig Kjær, Århus, fot. 1897. - *\Bell no. 2, cast in 1730 by Laurenz Strahlborn,* Lübeck. *Recast in 1897.*

Fig. 37. Gravsten nr. 1, muligvis fra o. 1600, genanvendt o. 1707(?) over sognepræst Niels Cortson og hans to hustruer, Ingeborg Pedersdatter og Ellin Othsdatter Grønbech (s. 4136). NE fot. 1993. - *Tombstone no. 1, probably c. 1600, reused c. 1707(7), of the parisk priest Niels Cortson and his two wives.*

vei)/ hvor i faar ordets tröst«. På hver side af disse to indskrifter, og anbragt på højkant i forhold hertil, sås et englehoved med udbredte vinger.[92] Ligeledes fandtes over og under hver indskrift et møntaftryk, [93] det øvre en krone, præget i København 1724 eller 1726, med Frederik 4.s kronede navnetræk, det nedre Frederiks IV.s krone, præget i Kongsberg 1723, med kongen til hest. Klokken var endvidere smykket med en meget markant palmetfrise, der dels i stort format ledsagede halsens skriftbånd, dels i mindre format sås over slagkantens indskrift, og som genfindes på slagkanten på klokkerne i Tiset (s. 2247), Halling (s. 2807) og Brabrand (s. 1539, nr. 1).

Ved tårnets reduktion 1775 (jfr. s. 4115) blev klokken nedtaget herfra og »ophængt under et skur ved enden af dette«, hvor den imidlertid hang skævt, så den kun med vanskelighed kunne ringes. Der klagedes i øvrigt over, at den ikke kunne høres øst for kirken.[33] Efter opførelsen af †tagrytteren i 1840rne (jfr. s. 4115) blev klokken ophængt heri; 1865 overflyttet til det nye tårn. Omstøbt 1897.

GRAVMINDER

Gravsten. 1) (Fig. 37), muligvis genanvendt sten fra o. 1600, med sekundær(?) indskrift fra o. 1707. Lysgrå kalksten, 207x148 cm, med stort, ovalt skriftfelt kranset af krydsende palmegrene. Foroven står den opstandne og velsignende Kristus med sejrsfanen, under et buefelt båret af kannelerede pilastre på profilerede baser. I stenens hjørner er cirkelfelter med evangelisttegnene i relief, foroven Mattæusenglen og Johannesørnen, forneden, i store kvadratfelter, Markusløven og Lukasoksen, alle fire stående på slyngbånd tilsyneladende uden indskrifter. På bueslagets ramme fordybet versalindskrift: »leg er opstandelsen ... Joh. 11. v. 25«.

Den pilasterbårne arkade og kvadratfelterne i de nedre hjørner har paralleller på nogle renæssancesten i bl.a. Århus,[94] hvilket tyder på, at den herværende sten er en genanvendt, ældre sten, hvor den oprindelige indskrift er udslebet, eller en efterligning af ovennævnte motiver.

Ovalfeltets stærkt nedslidte, fordybede indskrift med versaler, navnene med store skønskriftsbogstaver, er over N[i]els Cortson, »sogneherre« (dvs. sognepræst) for Them menighed i 33 år, og hans to hustruer, [Inge]borg Pedersdatter og Ellin Othsdatter Grø[n]bec[h], med hvilken han avlede ? sønner og to døtre, og ... i

Fig. 38. Gravsten nr. 2, fra 1625-50, over ukendt ægtepar (s. 4137). NE fot. 1993. - *Tombstone no.2, c. 1625-50, of unknown married couple.*

13 år. Han døde [17]07, og forblev hun i enkestand. 1877 lå stenen foran trinet op til koret, herfra flyttet o. 1886[22] til korets sydvæg og endelig o. 1966 nedlagt i gulvet under buen til nordre tilbygning.

2) (Fig. 38), 1625-50, over ukendt ægtepar; den nedslidte indskrift er tilsyneladende på latin, hvilket tyder på, at stenen er lagt over en præst og hans hustru.

Lysgrå kalksten, 220 x ca. 130 cm, af reliefindskriften, vistnok med antikva, kan kun læses to ikke udfyldte årstalsangivelser: »1 6 • « samt den nederste linies større reliefversaler: »Memento mori« (husk på døden). Stenen har en bred ramme smykket med et attisk slyngbånd med rosetter, afbrudt af hjørnecirkler, med indvendig tungekant, hvori de siddende evangelister, foroven Mattæus og Markus, forneden Lukas og Johannes. Det forsænkede skriftfelt, [95] der ved et vandret, glat bånd er delt i to felter, har foroven et stort englehoved med udbredte vinger, forneden to kranier liggende på hver sin knogle, adskilt af timeglas og flankeret af bomærkeskjolde, mandens til venstre helt udslidt, kvindens med det vanlige Jesumonogram »Ihs«.

O.1966 nedlagt i skibets midtgang lige foran kortrinet, oprindelig formodentlig også i midtgangen, men i hvert fald 1904 anbragt ved korets østvæg.

3) (Fig. 39), 1640-50, over ukendt. Mørkegrå kalksten, 177 x ca. 90 cm, indskriften helt udslidt sammen med alle detaljer, men udført efter et forlæg og måske fra samme værksted som gravsten bl.a. i Århus domkirke og Vor Frue samt Fårup.[96] Under et bueslag, der antagelig er støttet af englehovedkonsoller, står den opstandne Kristus på graven, velsignende og med sejrsfanen. Skriftfeltet herunder er skjoldformet og holdt af to høje, let sidevendte, stående engle, der hver med den forreste hånd fatter om feltet. Deres store fødder er formodentlig nøgne. I stenens hjørner er store cirkelfelter med de siddende evangelister. Stenen nedlagt i våbenhusgulvet lige foran døren til skibet, hvor den også lå 1904.

†Gvavsten. 1) 0.1656, over Jens Svenningsen, †1656, 104 år gammel. Ifølge Resen (s. 151)

Fig. 39. Gravsten nr. 3, fra 1640-50, over ukendt (s. 4137). NE fot. 1993. - *Tombstone no. 3, c. 1640-50, of unknown person.*

havde han lige til sin dødsdag foruden et sundt helbred bevaret sine usvækkede sanser i øjne og øren og andre legemsdele. Begravet på kirkegården, formodentlig under en gravsten.

2) O.1783, over »Dydefulde Friderica Luvisa Voetmann. Født i Fyen d. 10. Marts 1733. Død i Salten d. 11. May 1783. Af Faderen Lieutn. Johan Herman Kyster og Moderen Birgitte Christine Kyster, født Bosa. En god Faders og Moders Datter. Een bekymret Mands elskeligste Hustru. En 5 Unge moderløses ømme Moder. En Veninde af Gud og Mennesken, hvilken af disse vi forestiller os liger her som Himlen bedre end Jorden var værd.« Herefter gravvers. Stenen, der ifølge sognepræstens indberetning 1890 var af »rødladen, fin Kampesten«, lå da på kirkegården.

En *†begravelse* under altergulvet, dvs. i koret, omtalt i 1740rne,[19] havde bjælkeloft, der da trængte til understøttelse. Efter sigende var den sat af rå kampesten og med rum til kun én kiste. Opfyldt med jord i 1890erne.[97]

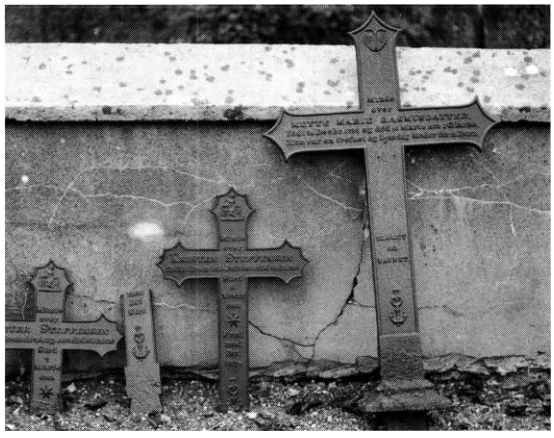

Fig. 40. Støbejernskors nr. 3, 5 og 7, fra o. 1860, 1866 og 1870, antagelige støbt af Zeltner, Silkeborg (s. 4138f). NE fot. 1993. - *Cast-iron crosses nos. 3, 5 and 7, from c. 1860, 1866 and 1870, probably cast by Zeltner, Silkeborg.*

Vedr. *†gravkapel* for familien Hoff, se s. 4119.

Kirkegårdsmonumenter. Et *gravtræ* af grå granit (fig. 41), o. 1801, med indskriften: »Herunder hviler nu salig + Jens Bertelsen, født i Løgager aar 1764, som bode og døde i Skeldal aar 1801 + Forvel(!) jeg skrive paa din grav, din død vel livet ente. Gud gled din sæd(!) i englelav, for hver da(g) je(g dig) kjente.«[98]

Gravtræet, der svarer til fire samtidige fra Voerladegård (s. 3869f.), hviler på to tværstillede granitbukke med udsparinger i midten til træets sokkel. Selve gravtræet har form af en liggende, halv træstamme med lille, skrå affasning ned mod den flade sokkel. Denne er 157 cm lang, 34-33 cm bred og 7-8 cm høj, træets højde inklusiv soklen er 29-28 cm. På hver af de lodrette ender er hugget et henholdsvis 17 og 13 cm højt og 5 og 4 cm fremspringende hoved, hvis primitive ansigtstræk består af huller til øjne og stregfordybninger til næse og mund. Hovedendens ansigt har om halsen en dobbeltvulst, måske en krave, som fodendens mere ægformede hoved mangler. På gravtræets overside er stregbugget en stor oval, der omslutter tværskriftens fordybede og grove versaler. På hovedendens overside er med fordybede linier hugget to cirkelkors over hinanden. Ligger syd for skibet.

Støbejernskors." 1) O.1857-58, over Inger Pedersdatter, f. i Giedsø 25. jan. 1798, død på Ravlebierg 9. okt. 1850. 91 cm højt medregnet soklens 5 cm; rundede, trekløverformede korsarmsender, stammen foroven prydet af sommerfugl, forneden af anker med krans. Indskrift med antikva i relief (jfr. bl.a. Rye, s. 3766f., nr. 3, 4 og 5). Nederst på bagsiden jernstøberiets mærke: »Stallknecht / [Zel]tner / Silkeborg«, der blev etableret af de to nævnte personer 1857, og som samarbejdede til 1858. Opstillet på et gravsted sammen med nr. 2 og 4, nord for kirkens vestende.

2) (Fig. 42), o. 1857, over Thrine Christensen, f. i Fællemark 19. sep. 1837, død på Ravlebjerg 25. dec. 1857. 75 cm højt over jordsmon. Svarende til nr. 1, men uden støberimærke, og på samme gravsted.

3) (Fig. 40), o. 1860, over Peter Steffensen, f. i Brande 7. aug. 1850, død samme sted 7. marts 1860. 89 cm højt medregnet fodstykke og jordtap. Fligede, femtakkede korsarmsender, stammen har foroven relief af knælende kvinde med kande, midtpå en syvtakket stjerne og nederst anker med krans. På bagsiden nederst ulæseligt støberimærke i to linier, muligvis for Zeltner, Silkeborg. Nyistandsat og opstillet ved kirkegårdens nordøstre hjørne, sammen med nr. 5-8.

4) 0.1861, over Christen Jensen, f. i Rye 1792, død på Ravlebjerg 3. sep. 1861. 77 cm højt over jordsmon. Som nr. 2 og på samme gravsted.

Fig. 41. Gravtræ af granit, o. 1801, over Jens Bertelsen (s. 4138). NE fot. 1993. - *"Tomb tree" of granite, c. 1801, in memory of Jens Bertelsen.*

Fig. 42. Støbejernskors nr. 2, o. 1857, over Thrine Christensen (s. 4138). NE fot. 1993. - *Cast-iron cross no. 2, in memory of Thrine Christensen, died 1857.*

5) (Fig. 40), o. 1866, over Kristen Steffensen, f. i Brande 2. juli 1853, død samme sted 6. nov. 1866. Nu 71,5 cm højt, nedre del afbrækket. Svarende til nr. 3 og opstillet ved siden heraf.

6) O.1870, over Kjersten Pedersdatter, f. i Rustrup 13. sep. 1819, død samme sted 4. jan. 1870. 89 cm højt medregnet fodstykke. Svarende til nr. 1, (2) og 4 og kronet af lille kors. På bagsiden nederst toliniet støberimærke, antagelig for Zeltner, S[ilkeborg]. Opstillet sammen med nr. 3 og 5, 7-8.

7) (Fig. 40), o. 1870, over Mette Marie Rasmusdatter, *31. dec. 1790, † 15. marts 1870 i Glarbo. »Hun var en trofast og kjærlig Moder for 11 Børn«. 129,5 cm højt medregnet fodstykke og tap. Spidst stumpvinklede korsarmsender, stammen foroven prydet af sommerfugl, forneden af anker med krans. På bagsiden nederst toliniet støberimærke, antagelig Zeltner, »Silkeborg«. Opstillet ved nr. 3, 5-6 og 8.

8) O.1889, over Dorothea Nygaard, f. Mogensen, f. i Øddis 12. jan. 1829, død i Virklund 18. feb. 1889. 94,5 cm højt medregnet tap. Fligede, femtakkede korsarmsender, tværarmen udvidet til en oval; stammen, kronet af lille kors, har foroven sommerfugl, midtpå syvtakket stjerne, nederst anker med krans. Opstillet ved nr. 3 og 5-7.

KILDER OG HENVISNINGER

RA. Finansministeriet. Domænekontor. Div. sager. Them kirke 1856-72. *Ved embedet:* Synsprotokol 1862ff. - Se i øvrigt fortegnelse over arkivalier vedr. kirkerne i Gammel Skanderborg amt i almindelighed s. 2874 samt forkortelser s. 2875. Fagordbog s. 15.

NM2: Håndskrift: F. Uldall: Om de danske Landsbykirker III, 1885, s. 280f. - Præsteindberetning ved P. V. R. Wiimh 1890. - Indberetninger ved J. B. Løffler 1877 (bygning, inventar og gravminder), F. Uldall 1897 (klokker), Eigil Rothe 1903 (kalkmalerier), Frantz Hansen 1904 (kalkmalerier), Chr. Axel Jensen 1904 (kalkmalerier, inventar og gravminder), Harald Borre 1928 (kalkmalerier), O. W. Gjerding 1940 (krucifiks), Georg N. Kristiansen 1940 og 1958 (krucifiks), 1964 og 1970 (inventar), Robert Smalley 1968 (kalkmalerier), Mogens Larsen 1976 (bygning), Vibeke Michelsen 1993 (kalkmalerier, inventar og gravminder) og Peter Michelsen 1993 (gravminder).

Notebøger. NM2: N. L. Høyen IX, 1830, s. 11 (bygning).

Tegninger og opmålinger. NM2: Tympanon (L. A. Winstrup u.å.), kalker af †klokkeindskrift (F.Uldall 1897), skitser af †kalkmalerier (Frantz Hansen 1904), forslag til restaurering af krucifiks (Georg' N. Kristiansen 1940), bygning (Hans Vinther 1983 og 1988), kirkegård (Hans Jørgen Nielsen 1988).

RA. Skitsemæssige grundplaner 1840rne (Rtk. Ekspeditionskontoret for domænesager. Bygn. sager journr. 619/1850). *LA Vib.* Udkast til våbenhus (V. Th. Walther 1867 (B 239.125)).

Privateje: Forsk. vedr. bygningen o.a. (L. A. Winstrup 1863-66).

Kgl. bygningsinsp. Århus: Korrespondance og tegninger siden 1922.

Litteratur: F. Elle Jensen: Kirkelige Tilstande i Østjylland omkring Aar 1800. ØJyHjemst. XIII, 1948, s. 135. S. P. Petersen: Them Sogns gamle Kirker. ØJyHjemst. XV, 1950, s. 81-85, samme: Them Kirke. Dens Skæbne i onde og gode Tider. ØJyHjemst. XXI, 1956, s. 116-29. Kirkerestaureringer i Østjylland. ØJyHjemst. XXXIV, 1969, Them s. 147-49. MeddÅrhSt. 1969, s. 56-59 (hovedistandsættelse (=ØJyHjemst. 1969)), 1974, s. 70-72 (orgel), 1989, s. 162 (brolægning o.a.), 1990, s. 152 (nordfløj), 1991, s. 129 (indgangsparti o.a.).

Historisk indledning ved Lars Bisgaard, beskrivelse af kirkegård og bygning ved Kjeld de Fine Licht, kalkmalerier, inventar og gravminder ved Vibeke Michelsen, tårnur ved Hans Stiesdal og orgel ved Ole Olesen. Engelsk oversættelse ved Jean Olsen. Redaktionen afsluttet 1994.

[1] DaRigBr. 2. rk. XIII, nr. 68.
[2] ÆldDaArkReg. II, 37.
[3] Materialet er samlet og kommenteret med henvisninger i P. Rasmussen: Silkeborg lens jordebog 1586, 1964, navnlig s. 62, 154 og 158. S. 61: Den relativt høje afgift for bispevisitats 1586 kan hænge sammen med, at betalingerne for de nedlagte sogne (Brande, Tømmerby og Virklund) er blevet overført til Them.
[4] DaMag. 4. rk. II, 40.
[5] KirkehistSaml. 3. rk. III, 365.
[6] KancBrevb. 9. dec. 1580, 7. marts 1587, 6. dec. 1608, 14. marts 1615, 20. feb. 1638, 4. juni 1640 og 18. sept. 1648. Formelt ses tilhørsforholdet først formuleret 1666 (RA. DaKanc. Fortegnelser og div. dok. vedr. kirker og sognekald i Danmark og Norge 1630-1702).
[7] Jfr. bl.a. E.Egeberg: Silkeborg Slot II, 1924, s. 154 og 183, samt akterne aftrykt i S. P. Petersen: Slægtsgaarden Rudstrup i Them Sogn, i ØJyHjemst. XV, 1950, særligt s. 38.
[8] LA Vib. Landstingets skøde- og panteprot. 1690-92, f. 161. Allerede 1688 nævnes Peder Rasmussen som ejer (LA Vib. Århus bispearkiv. Kirker solgt på auktion 1691-1711 (C 3. 1149)); ang. lokale forleninger, jfr. stoleværk.

Kongens vinleverandør Christian Fischer, der havde erhvervet Silkeborggård, begærede 1673 køb af Them og andre kirker (RA. DaKanc. Fortegnelser etc. (note 6)), hvilket øjensynlig ikke blev imødekommet.
[9] LA Vib. Landstingets skøde- og panteprot. 1724-27, f. 114.
[10] RA. DaKanc. Efterretninger om ejerne af kirker og kirketiender i Danmark i henhold til forordning af 8. nov. 1726. Da såvel Lime som Grabow har indberettet deres handel, må et tillyst salg 1732 til Christian Fischer på Allinggård (LA Vib. Landstingets skøde- og panteprot. 1731-37, f. 83, også anført i LA Vib. Århus bispearkiv. Kirkernes jura patronatus 1695-1738 (C 3. 1153)) være gået tilbage.
[11] LA Vib. Århus bispearkiv. Kirkernes jura patronatus 1756-88 (C 3. 1154). Hoff havde erhvervet kongetienden 1769 (LA Vib. Landstingets skøde- og panteprot. 1772-76, f. 191). I årene 1746-49 ejedes kirken af stedets sognepræst Poul Splid, der var svigersøn af Rasmus Pedersen Lime. Han havde finansieret købet ved et lån hos Maren Jensen Møller i Århus (LA Vib. Landstingets skøde- og panteprot. 1745-52, f. 105, 111 og 433).
[12] LA Vib. Landstingets skøde- og panteprot. 1793-99, f. 272.
[13] LA Vib. Århus bispearkiv. Sager vedr. køb og salg af kirker 1789-1805 (C 3. 1150).
[14] Note 36 og O. Bisgaard: Af Silkeborg Hovedgaards Historie 1794-1846, Silkeborg 1937.
[15] S. P. Petersen 1956.
[16] DaAtlas, s. 474.
[17] Jfr. S.P. Petersen 1950.
[18] Synsprot. 1862 ff. I 1940rne foregik arbejdet delvis som beskæftigelsesforanstaltning. I 1980erne har menighedsrådet opkøbt ejendomme ved Museumsvej på kirkegårdens nordside.
[19] LA Vib. Århus bispearkiv. Kirkesyn 1700-1803 (C 3. 1166-76).
[20] Jfr. S. P. Petersen 1956, s. 126.
[21] S. P. Petersen 1956, s. 120.
[22] LA Vib. Provstearkiver. Tyrsting-Vrads hrdr.s provsti. Synsprot. 1837-1911 (C 33. 1-4).
[23] Synsprot. 1862 ff.
[24] RA. Rtk. Jysk-fynske landvæsenskontor. Kopibog 1825, nr. 3050.
[25] S. P. Petersen 1956, s. 126, jfr. RA. Them kirke 1856-72; årene 1858-59 samlet i lægget for 1867.
[26] Abrahamsen: Orientering, s. 57: 8°.
[27] Således Uldall 1885, der også anså korets ydre taggavl, der i sit munkestensmurværk foroven har levn af en lav blænding i form af et korset kors, for en ændring.
[28] S. P. Petersen 1956, s. 116. Løffler 1877 iagttog tympanon indmuret i gavlen; år 1900 lå det på kirkegården, og synet foreslog det flyttet til våbenhuset. Det kan vel ikke udelukkes, at det er tilført fra en af de nedrevne kirker i området.
[29] Mackeprang: Granitportaler, s. 7.
[30] Blokkenes størrelse er 45-48 x 105-120, åbningernes bredde 73-79 cm. Jfr. S. P. Petersen 1950, s. 82.
[31] Udformningen på hvælvets overside kan ikke iagttages, da lommerne er helt opfyldte.
[32] Note 19. Også DaAtlas, s. 474 skriver »stort tårn«, jfr. S. P. Petersen 1956, s. 123.
[33] S. P. Petersen 1956, s. 123.
[34] LA Vib. Århus bispearkiv. Vrads hrd. Them 1650-1845 (C 3. 694).
[35] RA. Rtk. Ekspeditionskt. ... journ. nr. 619/1850.
[36] RA. Them kirke 1856-72.
[37] Winstrups kirker i Jels og Sommersted (DK. Sjyll. s. 568 og 575) kan aflæses som forøvelser.
[38] Jfr. O.Bisgaard (note 14).
[39] Antagelig Wilhelm Peter Leth (f. 1820), der i følge elevfortegnelsen (RA) 1835-42 var indskrevet på Kunstakademiets arkitekturskole og 1847 figurerer i Silkeborg Papirfabriks kassebog (meddelt venligst af Mogens Sehested). Også F. F. Friis, der i perioden arbejdede med straffeanstalten i Horsens, nævnes i sagen; senere konst. bygningsinsp. C. Møller.

[40] Godsinspektøren havde oplyst, at der var 1000 rdl. til rådighed, og bygningsinspektørens overslag lød på 999.
[41] RA. Min. for kirke- og undervisningsvæsen. Journalsager Y 815/1871, Z 1428/1872 og Æ 1446/1873.
[42] LA Vib. Provstearkiver. Århus amts sdr. provsti. Synsprot. 1817-54 (C 3. 1-2).
[43] Med godset var kirken pantsat og misligholdt ved statens overtagelse. Murermester C. Qvist fra Skanderborg havde kontrakt på vedligeholdelse. I en udlægsforretning 1821 bemærkes, at udbygningen er aflukket fra kirken. RA. Rtk. Jy-fynske landvæsenskt. Kopibog 1823 og Finansark. Dir. statsgælden og den synkende fond. Kt. statsaktiverne. Silkeborg gods 1819-24.

Fig. 43a-c. †Kalkmalede figurer, fra 1500rnes 1. trediedel i korhvælvet (s. 4122). Skitser ved Frantz Hansen 1904, i NM. - *†Mural paintings from the lst third of the 16th century on the vault of the chancel. Sketch drawing 1904 by Frantz Hansen, in NM.*

[44] Traps femte udg. formoder, at opførelsen er foregået i slutningen af 1790erne.
[45] S. P. Petersen 1956, s. 123 f. Jfr. ØJyHjemst. XIII, 1948, s. 135.
[46] LA Vib. Århus bispearkiv. Kirkernes istandsættelse m.m. 1804-23 (C 3. 1151).
[47] Noterne 22 og 35.
[48] RA. Rtk. Rev. rgsk. 1660-ca. 1848. Århus stifts kirkergsk. 1680-94.
[49] Note 36. Utvivlsomt arkitekten Hans Christian Zeltner, Silkeborg, jfr. Aase Faye: Danske Støbejernskors, 1988, s. 216.
[50] LA Vib. Bygningsinsp. Århus ca. 1850-1905 (B 239. 135).
[51] Note 23 og S. P. Petersen 1956, s. 127.
[52] Jfr. R. Broby Johansen: Den danske Billedbibel i Kalkmalerier, 1947, s. 120.
[53] Beslægtet med (men grovere udført) Åle-værkstedets figurer; jfr. Ulla Haastrup (red.): Danske Kalkmalerier. Sengotik, 1500-1536, s. 174. Åleværkstedet, ved Søren Kaspersen.
[54] Omtalt i indberetn. 1904 af Frantz Hansen og 1928 af Harald Borre.
[55] Mulige paralleller på vægmalerier i Tørring, Vrads herred.
[56] RA. Kultusministeriet. 1. kontor. Journalsag TT 873. År 1893.
[57] Alterbordets ændring blev forestået af arkitekten, jfr. korresp. i NM.
[58] RA. Rtk. Rev. rgsk. Godsrgsk. Silkeborg godsrgsk. 1831-44.
[59] Efter forslag fra bygningsinspektør Thielemann; jfr. note 36.
[60] Jfr. altertavlemaleri i Stilling (s. 2959).
[61] LA Vib. Bygningsinspektoratet i Århus. Forsk, kirker T, ca. 1850-1905 (B 239. 135).
[62] Byen fik først købstadprivilegier 1900, jfr. Bøje II, 1982, s. 267.
[63] Indberetn. 1904 ved Chr. Axel Jensen.
[64] Guldsmeden havde først borgerskab i København 1861, men arbejdede siden 1865 i Århus (Bøje I, 1979, s. 260).
[65] 1837 (note 58) var stagerne antagelig indrettet til at brænde med olie, men omdannedes 1866 til stearinlysanvendelse (note 36).
[66] Jfr. Otto v. Falke und Erich Meyer: Romanische Leuchter und Gefässe der Gotik, Berlin 1935, s. 58, nr. 351, med fig. 327. - En yngre *løve-kande fandtes i Framlev kirke (s. 2048), nu i Nationalmuseet.
[67] Vedr. symbolikken ved den liturgiske håndtvæt, se bl.a. Michael Hiitt: Aquamanilien. Gebrauch und Form, Mainz 1993, s. 78ff.
[68] Over- og underkæbens to tænder støder sammen midtpå, svarende til løvegabets tænder.
[69] Dragehovedet er tværs gennem gabet fæstnet med nitte til en lille plade på løvens nakke.
[70] Ifølge Falke og Meyer (note 66, s. 58) har løven visse beslægtede træk: ører, læber, fælles med en løve fra Mariemont i Belgien, nu i museet i München.
[71] Metallet til bugen og forbenene synes at være af en legering, der har en farvenuance mellem kroppens lyse og hankens mørkere. - Jfr. Hans Drescher: Zum Guss von Bronze, Messing und Zinn »um 1200«, i Zur Lebensweise in der Stadt um 1200, red. af Heiko Steuer, Koln 1986, s. 401.
[72] 29. jan. 1851 anviste finanshovedkassen 43 rdl. til stenhuggeren (note 61).
[73] Søjlerne er tappet op i udsparing i kummens underside.
[74] LA Vib. Århus bispearkiv. Kirke- og præstegårdssyn 1830-35 (C3. 1177), jfr. S.P.Petersen 1956, s. 125.
[75] Meddelt 13. okt. 1905 i korresp. arkiv, NM.
[76] Af type beslægtet med krucifiks i Ribe domkirke (DK. Ribe, s. 434).

[77] Et fot. 1940 ved Georg N. Kristiansen viser nogle grove, mutilerede arme med naglehul i hver håndflade.
[78] Et lille stykke af frisens plade efter det her citerede er forsvundet, måske rummende citathenvisningen.
[79] I forbindelse med en istandsættelse af stolen o. 1850 skulle »billedet afvaskes og ferniseres« (note 61).
[80] Ifølge byggemødereferat 18. juni 1968, i korresp. arkiv, NM.
[81] To *gavle er 1904 overdraget til NM (inv.nr. D 5689), begge med foldeværk og neglesnitsdekorationer.
[82] Højden nu ca. 115 cm.
[83] Der mangler dog navne fra ni af de 20 ejerlav. Vedr. yderligere kommentarer til navnene, se S. P. Petersen 1956, s. 117f.
[84] Jfr. Edv. Egeberg: Silkeborg Slot I, 1923, s. 82, 83, II, 1924, s. 58, 100 (se KancBrevb. 6. maj 1581, 26. aug. 1578 og 6. marts 1587).
[85] Eksempelvis foreslås Karen Nielsdatter og Anna Sørensdatter.
[86] S. P. Petersen 1956, s. 124.
[87] Samme, s. 128, jfr. Chr. Axel Jensen 1904.
[88] Anskaffet ifølge lov af 8. marts 1856 vedr. bøsser i kirkerne (note 36).
[89] Ifølge sølvplade på facaden; jfr. i øvrigt S. P. Petersen 1956, s. 129.
[90] RA. Regnskaber 1559-1660. Lensrgsk. Silkeborg len: a. rgsk. 1614-16; jfr. note 21.
[91] Jfr. Th. Hach: Glockenkunde, Lübeck 1913, s. 247f.
[92] Svarende til, men lidt grovere, end englehovederne på klokken fra 1744 i Tiset (s. 2247).
[93] Også på klokkerne i Arninge fra 1728 (DK. Maribo, s. 326, nr. 2) og Mosbjerg 1729, Hjørring amt, har klokkestøberen anvendt møntaftryk, jfr. Jørgen Steen Jensen: Møntaftryk på kirkeklokker, i Arv og Eje 1983-84, 1985, s. 132. - Jørgen Steen Jensen har venligst bestemt møntaftrykkene.
[94] Jfr. Århus domkirke, nr. 26 (s. 776), Århus Vor Frue, nr. 2 (s. 1228) og Gjern (s. 3343).
[95] Feltet udført efter samme forlæg som stenen nr. 2 i Viby (s. 2144) og muligvis fra et Århus-værksted.
[96] Århus domkirke, nr. 48 (s. 792), Århus Vor Frue, nr. 12 (s. 1235) og Fårup, nr. 3 (s. 1896).
[97] S. P. Petersen 1956, s. 122, der omtaler forskellige personer begravet i kirken.
[98] Jfr. Peter Bang Termansen: Gravstene paa Horsensegnen, i ÅrbGlBy. 1987, s. 15f. - På en afskrift af indskriften ved Yrsa Nymand, Silkeborg, er tilføjet, formodentlig på grundlag af kirkebogen: Enken giftede sig med tjenestekarlen tre uger efter mandens død. - Skeldal ligger i Klovborg sogn.
"Jfr. Aase Faye: Danske Støbejernskors. Bearb. og udg. af Jan Faye, 1988, s. 216 og kat.nr. 272 og 113.

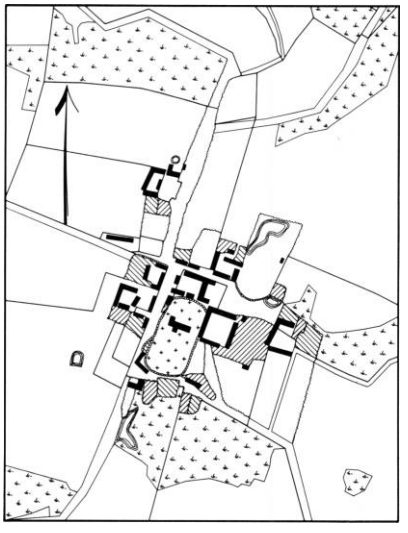

Fig. 44. Them 1:10.000. Opmålt 1786 af J. F. Wesenberg, kopieret 1982 af B. Andreasen. - *Map ofthe village.*

SUMMARY

The church in *Them* is built of granite ashlars outside and field stones inside. Since pieces of brick are used in the fabric the church must date from about 1200. Like so many other churches it underwent extensive alterations c. 1500 when vaults and a tower were built, and presumably also a porch which was demolished in 1874.

In 1775 the tower was pulled down except for the bottom storey, which now serves as the nave's last bay to the west. A sepulchral chapel abutting the north wall was taken down in 1824, and in the 1840s a little bell-cote was built on the west gable.

The church's most interesting building phase dates from the second half of the 19th century: tower, porch and north wing.

Simple mural paintings from 1500-20 adorn the vaults. On the soffit of the chancel arch can be seen a summarily depicted figure of the Virgin Mary as Mater dolorosa, pierced by seven swords, as well as a male figure, possibly Christ. A rather fragmentary figure of Christ dates from the beginning of the 15th century. The altar-piece and pulpit are from c. 1600, the latter is related to a pulpit in Borum (p. 1999). The names of parishioners are carved on a number of bench-ends from 1585. When the church was restored in the 1890s the altar-piece and pulpit respectively were enriched with reliefs and figures by N. W. Fjeldskov; these were removed again in 1968. The bell from 1897 has superseded the earlier bell, cast in 1730 by Laurenz Strahlborn, municipal master founder of Lübeck.

A bronze *aquamanile from the beginning of the 13th century, now in the National Museum, is probably of north German or Danish craftsmanship; it has belonged to a church in Jutland, possibly Them or one of the demolished churches in the parish.